

84(2-632.93)-5' e18986

Б 86

ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ

ХАРДИ ТАМА

85
БОТАШЛАНЫ ХАМИТ

ХАРАМ ТАЛА

ДОКУМЕНТЛИ
ХАПАР

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»

1993

Каб.-Балк. республиканская науч-
на библиотека им. И. К. Крупской
г. Нальчик, ул. Ногмова № 42

286112

С(Бэлк)2
Б86

Х. БОТАШЕВ
2003

Б 4702100100-058 — 41-93
М125(03)-93

ISBN 5-7680-0825-x

© Боташев Х. 1993.

І КЕСЕГИ

Биринчи башы

1945-чи ЖЫЛ. ТОТУРНУ АЛ АЙЫ.

Юч жылны мындан алгъа Кавказ тауладан башланган белгисиз къачхынчылыкъны «Бржысы» Европаны жүрегинде, бийик Альп таулары бир терен мюйюшюнде — Драу ёзенде битериги кимни акъылына келлик эди?

Жаз башында окъуна, «ит иесин танымагъан» болум, фашист Германия ахыр тылпыуна жууукълашханын ачыкъ белгилей эди. Биз, шимал Кавказлыла да, къадарыбызны кеси къолубузгъа жыйяр заманны келгенин ачыкъ сезе башлайбыз.

1943-чю жылны арасындан бери, сёзде, бизни Герман «келечилеге», «нёгерлеге» санап тургъанла, «тургъан жеригизден къымылдамагъыз!» — деп буйрукъ берселе да, иш алагъа тынгылагъандан озады.

Полуциядан чыкъгъан арбаланы артлары Италия бла Австрияны араларына ыржы салгъан Альпланы бийик эм да жютю тёппелеринде, (1360 бийикликде), Плокен ауушдан ётюп, Австрияны жерине аякъ басаргъа, кёк бирден къаралып, жаугъан жауун къаргъа бурулуп, ауушну агъартды. Ауушну эки жанындан ургъан къарлы аяз этингден сюеклеринге ётюп, жиликлеринги тинте, саулай санларынгы бирден титиретеди. Эки-юч километрни, Гайл ёзен таба энип, арбаланы жол жаны къыртишге чыгъарып, сууукъ жауун бла кюреш эте, тангны атдырдыкъ.

Эрттенги аяз булутланы чачып, жазгъы кюнню таякъларына жол ачды. Кюн да жерге нюрюн жайып, табийгъатны бютюн жанландырды.

Биз да шимал таба элтген жолубузда Маутхан, Қотс-
хах шахарладан ётүп, Драугъа (Обердраубруге) энерге,
урушну бoшалгъан хапары бла бирча, ингилиз аскерлени
алчы мотоциклетчилери жетдиле.

Бизни Драу ёзенни энишге — кюн чыкъгъан, Драу суу-
ну жаны бла баргъан жолгъа бурдула. Тёрт-беш километр-
ден жолубузну кёнделен кесген ингилиз танкет бизни тох-
татды. Танкетни юсюнде полицай къолунда «онгнга бу-
рул» деген белгини тутта эди. Аны кёргенимде, сескекли-
рек да бола, тохтап, тегерекке къарадым.

Аллымда ёзенни эм теренинде ёмюр-ёмюрю тер тегюп
ишлеп, айланч, къынгыр жолла ачып, созулуп, ашыкъмай,
Драу суу агъады. Юсюне тюшген кюнню алтын таякъла-
рын тегерекке къайтарып, жазгъы жашилликни бютюн да
жашнатады. Сууну ол жанындан огъарыракъ къонгур
къаяла ёшюнлерин тургъузуп сюеледиле. Аладан ары
уа — бийик терекле, бутакълы дёрденлерин кётюрюп, бир
кезиуде тау башладан аяз урса уа, баш ургъанча, ийилип,
Драугъа къарайдыла.

Бу жаны (бизни жаныбыз) — биченликле. Анда-мында
жангы сюрюлген бахчачыкъла кегерген уллу биченликни
ичинде чууакъ кёкде бир кезиуде болуучу къара булут-
лагъа ушайдыла. Драу сууну жагъасында бирча тизилип
ёсген тал терекле, аны кюнден жашырыгъа излегенча,
бутакъларын юсюне жайгъандыла. Чапыракъларын аяз
тараса, ала да шыбырдай, сууда кеслерини кёленкелери
бла ушакъ этедиле.

Жер-жерде жокку-жокку кёкенчикле да кёрюнедиле,
биченликден чыкъгъан таш тёбелени жаба, кёзден жашы-
рып, ёзен тюзю айбатлайдыла...

Кёзюме илиннген дагъыда эки къулакъ кёп ёмюрлени
кюреш эте, тау тиклени къабыргъаларын тешип чыкъгъан
къара суула, алагъа да кёбейирге жай-жауунла, къыш а—
къарла болуша, тау бетлени терен жырып, жол ача, шор-
халары бир-бир жерледе тереклени, кёкенлени тюплерине
къубулуп бугъуна да чыгъа, Драугъа ашыгъышлы бара-
дыла.

Тюзю, былайын талагъа ушатханла да бу мени кёзю-
ме илиннгенле болурла... Драу бла биз тизилген асфальт
жолну араларында да темир жол да, эки жилин кибик,
созулады. Арт жаныбыз а — кюнбети, анда чегетле, тала-
ла да бу жоппу юйле бла бирге жер-жерде кёрюнедиле.

— Тап тала тапхандыла жангы къонакъбайла; эмилик
атны буруугъа жыйып, кишен салгъанча — деп кесим ке-
симе сёлеше, танкетка таба баргъан тенглериме къошул-

дум. Биз танкеткагъа жетерге, алайгъа бир джип * жетди. Джибден тёрт ингилизли субай ** тюшдюле. Бир танкетни юсюне минип, бизге да тюрслеп къарай, орусча: «Внимание!» — деди. Сора, ат арбала бла Кавказ тауладан Альп таулагъа дери жюрюген узакъ жолугъуз битди! Къарачайлыла, малкъарлыла, адыгейлиле, тегейлиле, къабартылыла, айтылгъан миллетлеге кирмегенле да кеси кесигиз бир бёлюк болуп, келгенигизча Драуну жагъасында талагъа жерлешигиз! Низамны да тутугъуз!» — деп, буйрукъ берди.

— Энди сиз ингилиз аскерни 8-чи армиясыны Австрияда бёлюмюню жоругъуна сыйыныргъа керексиз! Урушну битгенин да эшитген болурсуз?... Кереги болгъан бла (штабыбыз Обердраубург шахардады) кёрюше турлукъбуз! Жерлешигиз! Уруш бошалгъанлыкъгъа, аны ачы жаралары энтда да бителмегендиле! Низамны, жорукъну тутугъуз! — деп, танкетден тюшдю. Сора келген джиби бла ёзенни ёрге кетдиле.

— Бу, бизни кёбюбюзден эсе болумну иги билгенин ангыладыгъызымы? Орусча сёлешгени да таза эди... — деди тенглерибизден бири.

— Ингилизлиле залим тасхачыладыла дейдиле, ала бизни хапарыбызны толу билгенлерине ажымсыз ийнаныгъыз! — деди экинчи бир тенгибиз да.

— Излеген ёчюгюзню береме, ол ма биз таныгъан НКВД-ны тамам кесинден туююл эсе ингилиз абчарча кийинип, — деди, жылы бла къалгъанладан таматаракъ биреу да.

Мен бу ушакъла таусулгъунчу да барып арбама миндим.

Берилген буйрукъгъа кёре, биз жерлешип да бошагъынчы, ёзенни зынгырдатып хапарберден ***, «Эс бёлюгюз!» — деген сёзле эшитилдиле. «Эркишиле жолну жанында Гасхаузну **** къатына жыйылсынла! — дей эдиле. Бизни Шимал Кавказ колоннаны штабы ол Гасхаузну къагында орналгъанды.

* Джип — аскер мешинаны бир тюрлюсю.

** Субай — абычар.

*** Хапарбер — рупор.

**** Гасхауз — пивбар (хант юй).

БИРЛИКГЕ САКЪ БОЛУГЪУЗ!

Биз, таулула, Кавказ тауланы шимал жанларында тизилип жайылганча, Драуну жаны бла да Даллахха дерн, темир жолну эки жанына жайылып, таланы жапханбыз. Къарачайлыла бла малкъарлыла (атны эки къулагыча) штабны къатындан узакъ болмай огъары мюйюшню алганбыз. Бизден кюнчыкыгъаннга: къабартылыла, адыгейлиле, черкеслиле, тегейдиле, сол жаныбызгъа да дагъыстанлыла, чеченлиле, ингушлула орналгъандыла. Быланы кёбюсю жалан жаш адамла, юйдегисизле эдиле. Бир бирибизге чам, лакъырда да эте, чакъырылган жер таба арбаланы къыйырында къыртышха жыйылдыкъ.

Халкъыбыз сыйын да кёрген, жылы бла да таматаладан бирини: «Джамагъат?» — дегени къатышхан лахорну тохтатды. «Былайда,— деди ол,— жерибизден, журтубуздан узакъда, биз халисин билмеген, хар заты да бизге белгисиз жангыз бир къыралда, ингилиз аскер кючлени къолуна тюшгенбиз. Бизлеге — диктаторлукъда ёсгенлеге, ингилизлилени политикалары, жорукълары... жангыды.

Биз, къарындашларым, хапарсызбыз. Белгили тутар, не да таяныр затыбыз жокъду. Адам кеси юйюнде, жеринде къалай болса да, былайда уа... бу къатышхан заманда аллах сакъласын барыбызны да... Шимал кавказлы къарындашларыбыздан, аз-кёп болса да, былайда адамы болмагъан жокъду. Башха миллетледен да кёрюнедиле... Инсанлыгъыгъызны, бирлигигизни сакъ тутугъуз! Къарыусузгъа болушугъуз! Тиллеригизге уа, тап кирит окъуна салыгъыз! Мындан ары да бирликге сакъ болугъуз!» — деп сёзюн бошады.

Буюрулган жер таба, къартла алда, биз да ызларындан тебретдик. Къалган кавказлыла да бир-бирине къатышмай келип, жолну жанындан, къапхакчыкъны тубюнде, жерлерин алдыла. Тюрлю-тюрлю хапарла айтадыла. Бирге жыйылган адамла, бир-бирине барып, жууугъун тенгин, таныгъанларын сорганла, излегенле да болдула. Табып, къууанып къучакълашханла, аман хапар эшитип мудах болганла да кёпдюле. Не болса да, чам, лакъырда къурумайды. Шимал кавказлыланы, тюзю, былайдача, барысындан да аз-кёп эсе да, адамы жыйылып, Европаны ортасында, туююл, журтубузда жыйылгъаны да аз кёрюнгенди. Дунияда былайда эшитилмеген тил жокъду деп къоярчады. Тюзю да жерибизге кёре, тиллени кёплюгю

бла биринчи орунну ала болурбуз? Дагъыстанда 32 тилде сӕлешедиле дейдиле. Андан айта болурла, аллах дуняда жерлеге алгъа-бурун инсанланы жаратып жерлешдирип, ызындан да «тиллени» къапчыкъгъа жыйып, мӕлекледен бирине кӕтюртюп: «Миллетлени бирерине бирерни бер!» — деп ийгенди. Мӕлек да, тиллени чача, учуп баргъанлай, Минги Тауну туман басып тургъан кезиуде, эслемей, къапчыгъыны тубюн тюз Минги Тауну тӕппесине уруп, тауну башын да эки жарып, айры этип, къапчыгъыны да тубюн тешип, ийгенди. Тилле да къапчыкъны жыртыгъындан хайда агъа бергендиле. Аны ючюн алай кӕпдюле бизде тилле — дегенни тюзлюгюн сыфатлай эдик биз Драуда!

Кавказда кӕп тюрлю тилле болсала да, бизни дуняда миллетледен айырып танытхан баш шартларыбызны бири — кийимлерибизни бирчалыгъыды. Накъут-налмаз башха ташланы ичинден жылтырап айырылгъанча, дагъыда башха миллетлени ичлеринде бизни танытхан шартла: адет, намыс, жорукъларыбыздыла. Бизде уллугъа, гитчеге, тиширугъа, онгсузгъа, къартха, къонакъгъа берилген сый, намыс, тенглик бир жерде да жокъду деп къояргъа боллукъду, чыртдан да тартынмай жюрюйдюле ол ахшы жорукъларыбыз.

Заман оза барса, юсюбюздеги ариу кавказ кийимлерибизни бетлери да онга, жыртыла бара эдиле. Аланы орнуна мадаргъа кӕре немча, италиан, орус кийимле юсюбюзге къошула бара эдиле. Кийимлерибизча ариу ана тилибизге да, башха миллетни тиллеринден сӕзле амалсыздан къошула тебрегелеринде, я арабин, былай бла акъырын-акъырын, бу къатыш дуняны ичинде эрип кетергеми тебирегенбиз, деп, жюрекге къоркъуу келе башлады. Экинчи жаны бла уа сагъыш этсенг, «къатышлыкъ» кимни ким болгъанын жаулагъа танытмай, жан къоркъунчну чеклерин хар бирибизден узагъыракъ силдей эди.

Сыфатларыбызгъа, ангылагъан адам къараса, кюллюк да болур эди, алай болса да, бу зорлукъ заманны къысхачларында къысылып, башха журтда ёлюп къалмау бизни биринчи борчубуз болгъан эди. Аллында тюз аскерчиледен эсе абычарла кӕп кӕрюне эдиле... Аны алай болгъанына да бир юлгю келтирейик. Жолда кетип бара, ёмюрюнде аскерлик этмеген лейтенант тубеди.

— Тоба-тоба, сен а бир кечеге къалай лейтенант болдунг? — деди таматаланы бири.

— Менича аскерликден да хапарсыз, билимлери уа мени билими жартысы чакълы да болмагъанла капитанла, майорла, полковникле болуп айланадыла. Мен жа-

зыкъгъа уа лейтенантнымы кѣпсюнесиз?! — деп «жангы лейтенант» халкъны кюлдюрген эди.

Тап тюшюп, Берлинге барып, кеслерини инбашларын да жылтыратып, артмакъларын да чынларындан толтуруп, тенглерине, таныгъанларына саугъала этгенлени халпарлары да жюрюй эдиле.

Былайда жыйылгъан абычарланы аллайла болгъанларына ишек да жокъду. Шимал кавказлы къарындашларыбызны да «чынларына» бир сынап къарайма деп, ашыкъмай, жыйылгъанланы ичлери бла бир жанындан бирси жанына ётсенг, сѣлешген тилибизден сора башхалыгъыбыз жокъ — эди. Артыкъсыз да кѣзлерибизде мудахлыкъ къалай бек бирча эди.

Къалай къыйын эди ол кѣзлеге къарагъан?! Ол кѣзде, азатлыкъны суйген тау халкъларыбызны тарыхлары: Гуниб, Хасаука, Хож эл, жер башындан мурдорлары бла тюп болгъан чечен-ингуш, къарачай, малкъар, къалмык элле — бары кѣрюне эдиле.

Кѣгде Жетегей жулдузла тизилгенча, тизилип тюшгенбиз Драуну жанына, Кавказча, къауумИкъауум юлешинип. Къауумланы ичиде да жуукъ, тенг таныш, тау халкъларыбыз элlege юлешингенча юлешинип стауатла къурагъандыла. Арбаланы ичинде, бир жыйындан бирине жюрюгенле тиширыула болгъанларын, башларына къысхан тюрлю-тюрлю тюрсюнлю жаулукълары сыфатлайды. Бизден эсе ала бир-бирлерин кѣп жокълайдыла, аны амалтын халпарны кѣбюсю алада жюрюйдю. Юйлю болса да, бу ахыры болмазлыкъча кѣрюннген «жолоучулукъну» къыйынлыгъында, эркишилеге къанат болуп, сабийлени жанларын къалдырып ючюн кеслерини жанларын аямагъан тиширыула — анала, фыйгъамбарны эм уллу алгъышына тийишлидиле!

Сабийле уа, сабийле!?. Сабийлик кѣрмеген сабийле! Не шуѣхну, душманны бир биринден айырмагъан сабийле! Окъла, шокла оюнчакълары болгъан сабийле! Къарангы сагъышланы жарытхан сабийле! Уллуланы кѣзлеринде бушууну да, зауукъну да кюзюлери болгъан сабийле! Шуѣхлукъну суйген, сагъышлары кеслеринден узакъ кеталмагъан сабийле!

Биз нек кетдик журтубуздан?! Зорлукъданмы, къоркъакълыкъданмы?! Энди ёмюрде кѣрлюкбюзмю журтубуздану? Мен а, мен... зорлукъну. къолундан ёлген атам бла къарт атамы къабырларына барып, тобукъланып, сыларкъымамы къабыр хансларын?!
Билмейдиле, билмейдиле насыплы-насыпсыз балада ол

затланы. Алларында уа не сакълайды? Не оюн кѣргюзюрюкдю гюнахсыз жанчыкълагъа аяусуз, къутсуз къадар?! Туура бусагъатчыкъда уа насыплыдыла ала!

Ю ч ю н ч ю б а ш ы

ГЕРМАН КЕЛЕЧИ

Хапар бергенден: Эсигизни бѣлюгюз! — деген ауаз келгенде солгъа къарадым. Эки аскер эжип солдат бизни таба бурулуп тохтадыла. Артларындан келген танкет да жолну ортасын алды. Алдагъы эжипден юч ингилиз субай, бир да гирол кийимли киши, экинчиден да юч гермен субай, бир да тирол кийимли чыкъдыла. Аладан бириң таныдым. Ол капитан 1943 жылда, шимал кавказ къачхынчылагъа Украинада Германияны атындан келечи болуп келген эди. Андан бери бизден айырылмай айланады. Аны таныматгъан мухажир жокъ кибикиди. Ючюнчю Рейхни бизге къамчисиди. Тюзюн айтыргъа, ол алай бетсиз да туююлдю, алай а ол дунияны титиретген диктаторну мискин къуларынданды! «Алауганнга къатын болсанг чыда» дегенчады аланы ишлери...

«Диктаторла аланы аллахларыды, биз да диктаторлада ёсгенбиз, аланы жорукъларын германлыладан да иги билебиз, къыйналмай бой беребиз... Эр эсенг бермей да бир кѣр?! Ингилиз субайладан бири алгъа чыкъды, жылы бла да таматача, нѣгерлерини сый бергенлери да аны чыны бла да уллулугъун сыфатлай эди. Тѣгерекде жыйылгъан халкъны терен сюзюп, бир саб субайны чакъырды. Ингилизча сѣзюн башлады:

«Европада урушну бошалгъанын билесиз, эшитгенсиз. Ол бошалгъанлыкъгъа ууу барды алыкъа. Аны ачы жаралары алай женгил бителлик туююлдюле, асыры терендиле ала Сизге да киши жерледе тынч туююлдю...» Къатындагъы субай да хар айтымын орусчагъа кѣчюрюп айтды. Хаутман Теурерни чакъырып «ахыр сѣзюнгю айт» дегенча кѣзюне къарады. Теурер нѣгерлеринден айырылып келип, ингилиз субайны къатына сюелди. Аны, кѣзлюклерини артындан ышарыучу кѣзлери мудах эдиле. Ол алгъа бир атлам этип «Багъалы шимал кавказчыла, деди, алманча ингилиз субайны сѣзлерин орусчагъа кѣчюрген теурер да орусчагъа кѣчюрюп, юч тилни да тамамыча билгенин ачыкълады. Теурерни тауушу да тюрленгенди, зынгырдамай мутхуз чыгъады. «Багъалы кавказчыла, уруш бит-

ди, Германия «ючюнчю рейх» кесин тёрт бирликге жесир этди. Адмирал Дёнес Германия кыралны атындан кюол салганды. Хар ким болган жерлеринде тёртюнчю бирликге бой салганды. Ким болса да болсун... квачхынчы, кёчгюнчю да: барыбыз да низамгъа сыйыныргъа керек болганбыз къаты билдирилгенди. Биз, фельдмаршал Александрны командасына кирген 8-чи ингилиз армияны Австрияда алган жеринде болганыбыздан, ала айтханнга, сёзсюз, бой салыргъа керекбиз.

Сиз коммунизмден квачхан мухажирлесиз, ичигизде 1-чи дуня урушдан квачхынчыла да бардыла, бир кесек да жерсирледен чыкыганла бардыла. Сизни политик мюлтежиле болганыгъыз, ингилиз командованиягъа белгилиди. Эм да бек ачыды! Эки жылдан бери биргебиз, игибиз, аمانыбыз да болган болур. Урушда эдик. Сиз мени кечигиз. Кюолугъуздан келген чакълы сизни сакъларгъа кюрешгенме. Сизден кёп иги затла кёргенме эм да юйреннгенме. Жюрегимде бек теренди, уллуду суймеклигим! Ёмюрге дери жашарыкдыла ол затла биргеме! Сиздеп, намыс, тюзлюк жорукъларыгъыз сейирликди! Аллах барыгъызгъа да болушсун, ыразы болугъуз! — деп аскер бёркюн башындан алып, кёкюрегине салып, аллына ийилип саламлады.

— Сау къалыгъыз! — деп ызына атлады.

— Сау бол, жаша...

Мени штабым Обердраубругдады,— деди ингилиз субай,— сизге кюулукъ этерик аскерленики да бу Тастхаузну жанындагъы юйдеди. Керек иши болган ала юсю бла тюберге боллукъду. Юйню да кюолу бла кёргюзте, ызына бурулуп джиллерине миндиле. Теуер да атлап, ызларындан да танкчыкъ сюрюп Лиенг таба ташайып кетдиле.

Т ё р т ю н ч ю б а ш ы

БИЗ А?

Жыйылыудан чачыла, акъылы, жылы бир-бирине тартхана бир бирин таба, къауум-къауум болуп жыйылыуда эшитгенлерин сюзедиле. Тюрлю-тюрлю, керекли-керексиз фикирлени арагъа чыгъарып, болса да, болушну сезгенле тюкню барган жанына сыларгъа кюреше эдиле. Тюзю, ауур сагъыш басмаган а жокъду. Мени башымда да къара къазан къайнайды. Сагъышларымы Драу бла юлеширге умут этип, аны таба тебретим. Этегинде сослан ташха олтуруп, толкунларын санай, аны ашыкъмай акыганына

къарадым. Салкъын аязы, бетими санларымы жумушакъ сылай, сагъышларымы менден кери эте, жюрегиме се-риуюнлюк бергенин сездим. Амма, кѣпге бармады бу бо-лум. Бу эки-юч сагъатны ичинде болгъан затла акъылымы къуршоуладыла. Ол алгъын кѣрген ингилиз субайны «узун жолугъуз битди!» — дегени къулагъына келди. Керти бит-ди!» — дегени къулагъына келди. Керти битдими? Ол къаты сѣзню, ол керти билипми айтды? Огъесе къоркъу-тургъамы айтды? — деген соруула келедиле башыма.

— Угъай, ол жангылады!.. Барысы да бизни жаныбыз-гъа жау болуп барыргъа не юйлери къуругъанды?! Бизни къарангы, белгисиз жолубузну биринчи бѣлюмюню бит-генин айта болур эди ол? Белгисиз къадар жолубузну экинчи бѣлюмюню ачы эм да узун боллугъун ол а къайдан биллик эди?! Жангыз аны бир тюз айтханы — жандан сюй-ген атларыбыздан айырыллыгъыбыз эди. Къалай уллу эди ол атланы бизде къыйынлары. Кавказдан бу жерлеге жыйылгъан атла! Жан жолдашла! Аласыз ким келаллыкъ эди бу хайырсыз харпха?! Кавказлыны аты бла саууту — жаны бла саны!

Сагъышны теренине кетип баргъанлайма, жууукъдан келген бир таууш акъылымы кесине тартды. Къарап, тал терекни тубюнде олтуруп сѣлешген тенглери кѣрдюм. Акъыртын жанларына барып, башым бла салам бере къат-ларына олтурдум.

— Оллахий, не айтсагъыз да айтыгъыз, хорлансала да, эркек миллет кѣре эдим Германлыла, теурерни да кѣрдю-гюз арий эркекни, къалай тюз сѣлешди?! — дегенинде би-ри, башха да аны сѣзюн кесди.

— Аллах, ала башхалагъа берген къыйынлыкъны, кес-лерине берди. Аланы юсю бла дунягъа жетген къыйын-лыкъгъа къарасанг а! Къру кесибизден юлгю алып къой-санг а, къалайлагъа келип айланнганыбызны кѣре болур-са?! Миллетинг къалайдады, сен а къайдаса?! Не анда, не мында жерибиз, азатлыгъыбыз болмагъан бизден на-сыпсызла болмаз дуняда?! «Къалай тюз сѣлешди, арий киши» деп аны тюзсюнмей, бизнича, миллионланы — журт-сузланы, мискинлени тюзсюнсенг а?! Была хорландыла эсе да журтларына келгендиле, ёлселе да журтларында ёллюк-дюле. Биз а?! — деди.

Аны сѣзлеринден себепленип бир тенг да: «Тюздю айтханларынг, къарындашым, аланы палахы туююмюдю бизни былайгъа келтирген? Кимни тюзлюгюнден, кимни терслигинден келеди бу дунягъа палах. Биреуню тюзлю-гю манга терс келе эсе, манга зор бла кесини тюзлюгюн нек сугъуп кюрешеди?! Керек туююл эди бизни гитче азат

миллетге не «уллумыйыккыны» «тюзлюю», не «гитчемыйыккыны» «тюзлюю»... Ол затланы тарых кеси орунларын табдыра барлыкды. Анга заман керекди. Болгъан затха жылау этгенден магъана да жокъду. Къадарыбыз былай болду эсе, не этерикбиз, эки отну ортасында жаныбызны сакъларгъа керекбиз! — деди.

Бу тенгими сѣлешген сѣзлери жюрегиме балхам бола, бу заманнга дери муну бла иги танышмагъаныма кесиме айып эте, «Эркинлик бар эсе, мен да бир айтайым» — деп, къолуму ёрге тутдум. Угъай деген болмады. Сѣлешгенге жюрек ыразылыгъымы билдирип, андан сора кесими фикириме кѣчгюнчю, тенгледен бири мени сѣзюю бѣлдю.

— Аланла, не болмагъан затланы сѣлешесиз, озгъан жауунну ызындан жамычы алып сюргенча этип турмагъыз да, мындан ары не этерге керекди, аны юсюнден айтыгъыз!

Ачыгъыча айтыргъа, бармыды къутулур мадар? Была бизге не дерикдиле? Аллыбызда не сакъларгъанын билаллыкълар бармысыз?! «Сау келигиз, кавказлыла, коммунистледен къачып келгенигизни иги этдигиз, сау болугъуз!» демегенлерин кѣресиз да?! Сиз эследигиз эсе да билмейме, ингилизли субай кеси сѣлешгенинде да, теурер сѣлешгенинде да, къаралгъанлары тешилмегенлей тургъанын» — дей тѣгерегине къарады Артдаракъда олтургъан биреу да: «Не кюрешсек да, не къычырсакълар да, Аллахны буйругъундан бир жары къутулаллыкълар туююлбюз! Жолубузну ахырыны былайгъа тирелип тохтарыгъын биригиз да билмей турасыз! Мындан ары боллукълар да билаллыкълар туююлбюз... Барысы да Аллахны къолундады, Аллахны буйругъуду!» — деп ол сѣзюн бошаргъа, ол андан алгъа сѣлешген онгсунмай: «Алан, Аллах буюрду деп, тейри, жюзе билмей эсенг, башынгы Драугъа бир атчы — деп, къолу бла Драуну кѣргюзте,— батып чабакъларгъа аш болуп къаллыкълар, тейри»,— дегенни айта тохтады.

— Жашла,— деди олтургъан жеринден ёрге къобуп, барыбызны да эсибизни кесине бура, жылы бла барыбыздан таматаракълар биреу. Жашланы финирлеринми ушатмады, огъесе заманны кечлигинми сѣзди — барыгъызны да къараллыкълар затларыгъыз барды: атыгъыз, арбагъыз... Кечеги оноу эртгенблагъа жарамаз бюгюнлюкде, Аллах айтханны кѣрюрбюз, хайда чачылыгъыз да солугъуз, ашхы кечели болугъуз,— дей, къолун булгъай кетди.

Къалгъанла да саламлаша бирер—экишер чачыла тебиредиле. Бир жанына бурулгъан экеуленни бири да: «Жазууну, къайда не боллугълар биллик болмагъанды, боллукълар

да туйюлдю. Сууда жюзе билгенлигинге, эслемей бир агъачха, ташха тийсенг, жюзгенинги унутуп ташайырса, тейри. Алай болмай жюзе да билмегеннге, Аллах болутургъа излесе, агъачдан-ташдан тутта, бата да чыгъа, ётуп кетерге да боллукъса»,— дей къалдыла.

Бешинчи башы

ОЛ БИТЕУ ДУНИЯ КЪУУАНЧЫДЫ

Мен да бизни ыстауатха къайтдым. Ыстауат дегеним— бир отха къарагъан жууукъ, танг... тёрт арбаны бирге тегерек тартып, айырылып ашлары, ишлери да биргелеге айтама. Негерлерим бирери бирер зат бла булжунадыла, анам да ашарыкъ хазырлап кюрешеди. Анам алагъа хапар соргъанына, ала да, билгенлерича, хар инсан кеси башхача, билгенин, эшитгенин бирча жарашдырып айталмайды. Анамы кёзлерине жютю къарасам аланы хапарлары аны къандырмагъаннга ушайды. Ол мени дуняда болмагъанча бирге санайды. Ой, зауаллы, анала! Хар кимни да сыйлы анасы суйген баласына алай къарай болур?!

— Не хапар? Къайдаса? Жашла эртте келгендиле, бут иесин танымагъан заманда эм къатышхан жерде жюрегими нек къыйнайса? Сени излейме деп, бир жаш келип кетди, олтурургъа унамады. «Тегейлиме, башха заманда келирме»,— деди. Атына да Терк — деди дейме? Терк десенг мени танырыкъды дей эди,— деди анам.

— Асто, Терк да былайдады сора? Анам, аны олтуртмай къалай ийдинг?!

— Бек къаты болдум, жашланы ийип сени чакъырттайым, бираз олтур дедим эсе да, негерлерин сакълап тургъанларын сылтау этди да кетди,— деди. — Сен бу жангы къонакъбайладан не ангыладынг? Соргъанымы ангыламаймыса?!

Мен да кесими ышартыргъа кюреше:

— Уруш Европада битгенликге аны ачы жаралары бителмегенлерини юсюнден, низамны юсюнден селешдиле. Бизге сейир жангы зат эшитмедим,— дедим.

— Сени кёзлеринг жыйылгъанларындан къууанганнга ушамагъанларын айтып турадыла,— деди, аланы иги таныгъан ана. — Былайгъа бизни келтирген Аллах, мындан ары да бир затла жазгъан болур къадарыбызгъа, жапгыз игисин жазсын деп тилейик ансы!..

— Тюздю, кеппе-жерти айтаса, Кулистан,— деди, отну ышыра, олтургъанладан бири,— «Кёрюрюн кёрмей кёрге

кирмез»,— дейдиле, биз да жазуубуз не эсе аны кёре барлыкь болурбуз,— деп, арбасына кетди. Мен анамы жүрегин тыйыншылыкьлы этерге дыгалас этгенликге, ол манга кёл бере: «Эшитемисе, ол тауушланы, ол той-оюнну, жырлагъанланы?..»

Узакь болмай бир жаныбыздан — жырлагъан, эжиу, бирси жаныбыздан да кьобузну, харсны кьутурта эдиле.

— Урушну бошалгъаны уллу бир кьууанчды, ол битеу дуня кьууанчыды, хорлагъаннга, хорланнганнга да! Кечэртте болса да, бир жаны хорланырыкьды, бирси жаны уа хорларыкьды. Урушну кьырал башчыла этдиредиле. Миллетлеге уа кьан тегюлген тохтагъандан уллу кьууанч, насып болурму?! Мен ёле эсем, башхала да ёлсюнле, дегенлени инсанлыкь шартлары болмайды, ач жаныуарладан башхалыкьлары жокьду! — депди анам. Иги кесекден бери тынгылап тургъан хоншу: «Къалай ариу да, тюздады айтханларынг, Кулистан. Урушну бир минутха алгъа тохтагъаны да къаллай бир жанны ёлюмден кьутхаргъан болур?! Жокьду андан уллу кьууанч шуёхха, душманнга да... Ангылагъанлагъа! Амма, не эди хатанг, жерингде, юйюнгде болсанг? Хей, къалай къарангыды аллыбыз киши жерде, бизничалагъа, не тили, не дини, не жорукьлары ушамагъан, хар затлары да башха. Уллу Аллах болушсун!» — деп ахсынды.

Бу халда баргъан ушакь, мудах сагъышлагъа белегенден башха хайыр да бермезлигин, заманны да кечлигин эскере:

— Қелигиз, атларыгъызны бошлагъыз, арбаланы арасында бир иги алысын барды, къарынларын бир тойдурайым: бу керексиз эсе, жатып тынчайгъан хайырлыды,— дедим.

Юч атымы да башларындан тартып, арбаладан айырылдым. Негерлерим да атларын бошладыла.

Алтынчы башы

БИЗГЕ ОНОУУГЪУЗ КЪАЛАЙДЫ?

Ай жарыкьда жашил таланы алысынына жутланып, кими кишенли, кими да бош жайылып отлайдыла атла. Атларыны башларындан айырылмай отлатханла да кёрюнедиле. Мени атха кишен салгъандан сюймегеним жокьду, адамгъа бугъоу салгъаннга ушатама кишенли атны. Хайыуанлагъа бизнича сый берген, сюйген эм да хакъларын да берген, хар не жаны бла да тамам ие болалгъан,

битеу дуняда да жокъду миллет, тартынмайма, артыкъсыз да къой, эчки, тууар, ат хакъында. Эскиден да хар бир таулу бирер мал билгич эдиле. Ала хайыуанлагъа эс бёлгенча, политикагъа да эс бёлселе, миллетибизни саны аз болгъанлыкъгъа, азат миллет боллукъ эдик. Мен эс жыйгъанлы, миллетибизде керюннген хал а, кишенли атха ушайды. Ма бюгюнлюкде бизни Журтубуздан кетип айланганыбызны баш чуруму да олду деп келеди кёлюме. Атланы уа не хапарлары барды андан, отлайдыла къайгысыз. Атла, атла — жаным-тиним, атла! Кавказ тауладан, Альп таулары терен ёзенине бизни келтирген атла! Шырх-чырх эте, бурунларын бир-бирине тийире, танышадыла бир-бирлери бла. Кишнеп «хапарларын» узакълагъа билдиредиле. Игисагъан аланы хапарларын бир ангылар эди... Бир кезиуде ала да мудахча кёрюнедиле кёзюме. Ала да, айрылыну ачы татыуун кеслерича сезе болурламы? Огъесе, бу къыйын, узакъ жолда хар неден да эригип, къарныбыз бу жазгъы кырдыкдан бир тойса, санларыбыз бир солуу тапса деген сезим башха сезимлерин хорлагъан болурму? Кими аякъ юсюнде, кими да жатып къалкъыргъа кюрешедиле. Биз, «жылжычыла да», атларыбыздан къайгъы чыкъмазлыкъын ангылап, бутакъларын кенг жайып айны жарыгъындан жерни жашырыргъа излеген уллу тал терекни туюнде гюрен олтурдукъ, тюш азыкъгъа тохтагъан жыйынча. Жырлагъанланы, къобузну, даулашханланы... тауушлары къатындача эшитилгени, кечеги таза тау хауада тауушну узакъгъа ачыкъ баргъанын ачыкълайды.

Тенглерибизден бири:

— Жашауда бири жылагъанлыкъгъа, бири уа къадалып жырлайды, дегенни тюзлюгюн кёребиз. Арбалада бир къауум терен сагъышлагъа кирип, жукъусуз азап чекгенликге, башхалары уа, ма кёресиз, бир затны да къулакъгъа алмай, къууанч этедиле. Къалай сейирдиле бу инсанла, бирери бирер тюрлю. Халкъла да алай туююлмюдюле? Жырлагъанла иги этедиле, жылагъандан файда кёрмедим, — «Анангдан туугъанлы жыладынг да, жыладынг да не тапдынг?» — дегенди бир таулу, бир жылауукъгъа. Ол да: «Жукъ да огъай» — дегенинде, «Алай эсе, энди жырлап, ойнап да бир кёр», — дегенди. Ол да аны айтханын этип, артда баш тутхан бир юй-кюн болуп жашагъан адам болуп, ол акъыл бергенге да бюсюреу этгенди. Жылап жашаудан къутулгъан болмайды, къутулгъан а, къарыусулугъун танытады... Амма, керти болумну тюз ангылап, жүрекден жылагъанла уа башхадыла...» — деп сёзюн

кесди. Аны сёзюню бошагъанына ийнана, мюйюшде олтургъанланы бири:

— Аланла хорлагъан, хорланган да, сау къалгъан къууанчлыды, юйюне къайтады, адет алайды. Бизге, гюняхы болмагъан къауумгъа: «юйюгюзге, жеригизге барыгъыз» — деп къоярыкъ эселе да Қъарачайда жан къалмагъан эсе, тамырдан юзюп, сюргюн этген эселе, сауушауу да белгисиз эсе, бизни ким сакълайды?! Қъайда сакълайды? Жерибизде, юйюбюзде уа кимле жашайдыла? Нек? Нек? Нек? Неден, неден?.. Бизге оноучу къайдады???

Жюрексинип кёкге къарады.

«Кёлюбюзге жарала салгъан, кёзлерибизден жыламукъ акъдыргъан, жүреклерибизни къатдыргъан, ачы, къара хужу соруула! Жууаплары табылмагъан соруула», — дейме мен ичимден.

— Бизни Малкъар къарындашларыбыз эгечлерибиз, эм да Чечен, ингуш досларыбыз къайры барлыкъдыла? Ала да насыпсыздыла, бизнича! Ариу, башларыбыздан сылап, барыгъыз юйдегилеригизге деселе да, къаллай адрес берликдиле? Сауушауу бар эсе да къайда табарыкъса, юйдегинги? Қъадары къаргъагъан халкъыбыз!.. Эй, тенгле, къалай ачыдыла, къалай ачыдыла бу сагъышла. Халкълары сюргюннге кетмеген Қъавказлыла къалай насыплыдыла! Эртте-кеч болса да, миллетлерине къайтырыкъдыла. Биз а?..

Жашланы бири ахсынып, сёзюн бошады.

— Эй, къарындашларым, ол соруула барыбызны мыйларыбызда да къатыша болурла, алай а жууап тапханды оюн, киши муну жууабын табаллыкъды деп билмейме Миллетибизде терсликлери болмагъан къартлагъа, тишируулагъа, сабийлеге жетдирген артыкълыкъларыды мени жүрегими кюйдюрген! Анда эллеринде-жерлеринде жашагъанлагъа да тынч туююл эди, бусагъатдада аламатдыла дерге эки шагъат керекди... Тамырындан юзюлген терекча миллетибиз не болду? Биз къалай-алай болсакъ да, миллетибиз тюп болуп кетген болурму?! Алай болса, жашагъандан да бармыды магъана? Ахыр окъну кесинге сермегенден сора билмейме.. — Жашны, ахыр сёзлерин бир башхасы ушатмай:

— Ахыр окъну жаугъа сермемей, кесиме уа нек сермейме?! Миллетибиз тюп болгъан эсе анда, мында сауларыбыз жашаргъа керекбиз. Заман озгъандан сора, хапар айтыргъа керекбиз, тюзюча, онгсуз миллетге не зарауатлыкъ жетдиргенлерин, Барыбыз да къырылып кетсек, кимге керекбиз, унутуллукъбуз да къаллыкъбыз. Қъызыл

Аскерде айтыучу эдиле, жесирге тышгенден эсе кесинги ахыр огъунг бла кесинги ур! — деп, жесирге тышген сую-юпмю тышеди? Ким ючюн? Не ючюн уругъа керекди адам кесин? Кулак этип, юйдегими кзурутханлары ючюн? Атамы ёлтюргенлери ючюн? Миллетими кёчюргенлери ючюн Кёрюп болмайма, кёрюп болмайма! Ахыр огъум да аланыкыды. Ала тауусунла манга окъларын, манга тийер окъ менича бир жарлыны эшигин жапмаз!.. — Жундуругъу бла тобугъун- тобугъун урду. Бир кесек заманны шум болуп тургъаныбыздан сора, алда олтургъан тенглерибизден бири:

— Аллах юйюне не уллу палах берген болур, миллионла бла жесирге тышгенлени кёрмеймиди, билмеймиди? Яков Сталин да тышгенди жесирге! Къаллай генералла, комиссарла тышгендиле жесирге?! Солдатла уа аладанмы акъыллыла, ийнамлыла болгъандыла? Дунияда орус жесирледен сыйсыз кёргенмисиз? Кесини туугъан баласын аямагъан Сталин кимни аярыкыды?.. Мени боллугъум да алай эди... Дунияда «Къызыл къачдан» файдаланмагъан къалмады биз жесирден башха жарлы, мискин Русь халкълары, бизге жетген учузлукъ, сыйсызлыкъ дунияны башында бир миллетге да жетмегенди... — Ол да сёзюн кесди.

— Жесирге тышюп, ёлмей чыкъсанг да не Р. О. А-да, не да «Национал легионда» болгъанса... Эй, сен, итден туугъан, туугъан журтунга СССР-ге сауут алып чыкъгъанса — деп чорт буруп, НКВД-чы уруп жыгъып, табаны бла кёзлеринге жилтинле кёргюзте, соруу сора тебиреседи оюну келлиги. Алагъа не башхасы барды, сени къадарынг къалай болгъан эсе да?.. 20—25 жыллагъа тайгалагъа ашырлыкъларына кишини да ишеги болмаз?.. Дуниягъа туугъанынга сокзурана, таякны ачысын кюнден-кюннге сынай, ачдан, сууукъдан ёллюксе Сибирде. Хей, ачы ёмюр, дунияны этдинг кюл-кёмюр... — деген да ахсына тохтады.

— Айтханыгъыз адамны сагъышландырычады — деп башлады къатымда олтургъан жаш сёзюн. — Жесирде адам эт ашагъанладан башлап биз кёрмеген не къалды? Ол къыйынлыкъланы да кёрюп, дагъыда журтубузгъа къайтабыз деп, мындан ары жашауубузну аллай къыйынлыкъда ашырыгъа керекбизми, билмейме. Эшитгениме кёре Германияда юч миллион адам барды СССР-ден. Быланы барысын да къырып къоялырмы Сталин? Къырып къояр! Халин билесиз! Ёлмей къалгъан болса да, жыйырма жалдан азны уа киши сакъламасын. Амма, жыйырма жылны Салавкалада, Колымалада бир кёлмю. жашарыкъ-

са? Къачан къайтсакъ да, къайтып юйдегибизни кёрюрбюз, деген умут ол ётюрюкдю!.. —

— Аланла, андан-мындан къыйдырыргъа кюреше къалай турасыз?! Сталинни быягъы мыйыкълары тура эселе, не этеригини юсюнден сагъыш да нек этесиз?! 200 миллион халкъны журтларын алай тургъанлай зиндан этип тургъан тиранны не этерин бек ариу билесиз. Сталин: «Мени жесирде адамым жокъду, жесирдегиле мени адамларым туююлдюле» дегени бла, жесирде ачдан къырылгъаныбызны башхасы не эди? Америкалы, ингилиз, француз жесирлеге «Къызыл къач», «Къызыл Ай»... кёпле болуша эдиле. Орус жесирлеге жетген палахны мингден бирин да кёрмегендиле ала! Ёлмедик. Эндиге дери жашагъаныбыз да игиди, шукур Аллахха! Къадарыбыз Аллахны къолундады, ол буюргъан эсе жашарыкъбыз, жашаргъа керекбиз... Жашауну хайырсыз жолларында бизден уллу сынамы болгъан хазна адам болмаз? Душманларыбыз, досларыбыз кимле болгъанларын ахыры ангыларыкъ эсек, ангылагъан болурбуз?.. Сау халкъыбыздан къалгъан биз эсек да, эркин жашау ючюн кюреширге керекбиз. Къаллай амал тапсакъ да, халкъыбыз тюп болуп летмезча, жашаргъа керекбиз! Хар адамыбыз бюгюнлюкде минг адам ючюн жашаргъа керекди. Ёлюрге эркинлигибиз жокъду! Уллу Аллах кеси болушсун!..

Жетинчи башы

ЧЫРТ ИЙНАНМАЙМА

Жангы сакъал-мыйыкъ ургъан бир жаш, алайгъа жыйылгъанлада эм жаш, эштада, ол болур эди. Эндиге дери сёз айтыргъа тартынып турса да, ушакъ бошалып къалады дегенча, ашыгъып, инчкерек ауазы бла:

— Ол сиз айтхан затла барысы да сиз айтханча эселе, бизге жашау къалмагъанды дегиз да къоюгъуз. Битеу къарачай-малкъар халкъны, чеченлилени эм да ингушлуланы тамырлары бла сюрген эселе, алай къалай болады да?! Къырал ичинде жашай тургъан миллетлерин къалай сюрюрге боллукъду? Хы, «Халкъны жаууса!» — десинле да хар миллетден бир бёлеклени сюрсюнле, миллетлени къалай сюрюрге? Мен ийнанмайма ол затха! Саулай миллет терс болгъан адет болмайды, болмайды! Ол бош хапар болур?.. — деди. Артхаракъдан бир таууш чыкъды:

— Жашы атасы этгенге жууаплы туююлдю, — деп Мыйыкълыны айтханын эшитип айта болурса сен алай?..

Амма, къарнашчыгъым, табына кёре этеди диктатор, аны жоругъу хуржунундады, айып этме аузунга чапханыма да, ант сёзюнгю ахырына дери, тынгылайыкъ...

— Мени тёрт къарандашым, атам, мен — бир юйден алты киши, журтубуз ючюн киребиз деп фашистле бла урушха кирдик. Жаныбызны аямай кюрешдик. Мени аскерге чакъыргъынчы, атам бла бир къарндашымы сермешде багырлача ёлгендиле деп, хапарлары келген эди. Къалгъан къарндашларымы да ёлген хапарлары чыгъады. Мени къадарым да ма былай... Сора юйде къалгъан къарт атам бла сабий эгечлерими къалай сюрюп кетерле? Ий-нанырча затмыды бу? Алай эсе къайдады да тюзлюк? 200 миллионлукъ халкъны эркинликлерин аскерде кырыдырып, онгузларын сюрюнгге ашырып тургъанларын, халкъ ангыламаймыды да? Огъай, алай болур амалы жокъду! Халкъ тели туююлдо... Анам, эгечлерим... — Мудак ауазы жыларгъа ыстымлагъанча этип, бизни да жерге кыратды. Бираздан кёзлерин да сюрте:

— Бюгюн биреулең, «ма бу юйдегилерин да алып; къачып айланганланы палахларындан сюрюлгенди Къарачай» деди да, жанымы жандырды; мен анала эгечле таптым деп къууанчы болуп тургъанлай, жюрегими ташча къатдырды, барысы да кёзюме эриши кёрюндюле. Керти да бу иш ала амалтын болгъан эсе, сиз а къалай дейсиз?.. Ах, анам, эгечлерим, сизни къайтып сау-эсен табаллыкъ туююл эсем, неди манга жашау?! — деди.

Айтхан сёзлери хар адамгъа бирер тюрлю тийсе да, кссек заманнга, хар кимни анасы, эгечлери кёзюне кёрюнюп, мудах болдула.

— Къарндашчыгъым,— деди арт сюремде олтургъан биреу,— сен ангылагъанынга кёре тюз айтаса... Тюзлюк деген ёмюрде да болмагъанды. Болгъан эсе да, биз тууаргъа ол ёлгенди. Юйдегилерин алып Кавказдан Альп таулагъа къачып келгенле да бир игиликден келмегендиле. Ариу ала терс эселе да, сау миллетни бир бёлек адамчыкъ ючюн сюрюп жиберлик туююлдоле. Чот мында биз аны ангылагъандан эсе терен болур? Бизнича гитче миллетчик Кавказы бир накъут-налмаз жеринде жашап тургъаны, не коммунистге, не фашистге керекмиди? Чурум табалмай тургъандыла ансы, эрте-кеч болса да бизни халкъны кыоратырыкъ эдиле алайдан. Бет жокъду фашистледе, коммунистледе да. Тюнене «бир-бирибизге чапмазбыз он жылны ичинде» деп оноулашып къучакъ-ийнакъ болуп, бюгюн а кёресиз. Кеслери бир-бирлерин кыыргъа эдиле, къайры болса да бир адам жашамагъан айрыкамгъа кетип. Бизни халкъгъа да, къалгъан халкълагъа да ала

салдыла кыйынлык! Кырыулу, залим ким эсе, олду тюз! Бизнича кырыусуз миллет хар заманда терсди. Крыловну «Бёрюсю бла кюзусучады» чот. Сен жаш адам, жүрегинги кыйнагъан затланы жашырмай айтаса, сау бол. Бир юдегиден алты киши кыралны душмандан саклап, жан аямай тургъанлай, аланы аналарын, эгечлерин сюргенлери тюзлюк туюлдо, аны ким да биледи. Алай а кимге керекди бизни тюзлюгюбюз? Битеу дуняда СССР-ни халкларындан учузлукъну, сыйсызлыкъны сынагъан бир халкъ жолду. Алайды да, ол юдегилерин да алып къачып айланганла ючюн сюргендиле анангы, эгечлеринги дегенге сен ийнанма. Ол халпарны айтхан, былайда миллет кесекчигибизни да бир бирине этип, бир-бирин сойдуругъа деп, айтады, ким эсе да... Чеченлилеге, ингушлулагъа Герман аскерле да кирмегенлей, аланы уа нек сюргендиле жерлеринден? Халкъланы жерлеринден нек сюргенлерини тюзюн билир ючюн, кёп заман керекди. Аллах айтса, биз билмей, кёрмей къалсакъ да аны туудукъла билирле, кёрюрле. Сюргюнле, погромла Кавказгъа жангы туюлдоле. Аланы эм ачылары 19-чу ёмюрню орта сюремлеринде болгъандыла. Орус патчахла 1,5 миллион шимал кавказлыны сюргендиле жерлеринден. Жюз жыл чакълы озгъандан сора да этгенлери алайды. Жангыз башхасы — ол заманда акъ оруслула сюре эдиле, бусагъатда кызыл оруслула-коммунистле сюредиле. Кырачайны Кавказдан, эшитгениме кёре, биринчи сюргендиле. Фашистле кетип он ай озгъандан сора юйлерине ёлюгеми сюре эдиле, баш чурумлары ол эсе... Орус аскерле фашистлени Днепрдан ётдюргенден сора, Германлыланы аркъа жиклери сынган эди. Сора кырачайлыла 2-чи фронтну немчала жанлы болуп ачханмы болур эдиле, ийманлары алай болсун! Эрттеден хазырланган геноцид болмагъан эсе бизни халкъгъа, ма сенича бир жаш адам аны билир, ма кёрюрсе. Ансы сюргюнлени биз да кёргенбиз. «Терсди» дегенлерин суредиле да, хатасызланы кюядыла. Сау миллетни сюрген ол жануарлыкъды! Сен сабий болуп эскерала болмазса, ансы мен 1935-чи жыл бизден сюргюнню юсюне кырап тургъанма. Халкъны ичинден баш тутханланы, «кулакла, къан ичгенле» деп, миллетни игисин айырып, юдегилери бла сюрюп жибермедилеми? Азияны сууукъ тюзлери, Кыалмукъстанны Дивна батмакълары кёплерибизни тюр этгендиле, жутхандыла. Алай бла халкъыбызны башсыз этип, колхозлагъа жыйгъан эдиле. Кыруу бизни туюл, саулай Россияны халкъларын — жыйырманчы ёмюрню башсыз кюллерын! Бизнича ууакъ миллетлени сюрюп, къалгъанлагъа юлгю кёргозт-

ген да урушну кезюнде тап болады, сылтау иги табылады. Сталин бир заманда да суймегенди Къарачайны. Аны бетитген юлгюле кепдюле...

Къысхача айтыргъа, иш хужу системдеди, хужу коммунист диктаторлукъдады. Сегиз киндик юйдегиден алтысы, жанларын-къанларын аямай, уруш этип, къыралны сакълагъан сагъатда, аланы аналарын, эгечлерин журтларындан сюргенлери — олду коммунистлени керти бетлери.

Къабырларыбызны къалайлада боллукъларын билмеген къалай къыйынлы миллет эдик биз?! Къалай ачы, сыйсыз ёмюрде туугъан эдик биз?!

Сегизинчи башы

БОЛСАНГ АЛЛАЙ ЭР БОЛ

«Жашла!» — деген, ардан чыккъан бир ачыкъ таууш — барыбызны да кесине къаратды. Ол 30—35 жыллагъа келген, орта бойлу, къара къашлы, мор кезлю, бурну тюз, кирсиз кийинген жаш эди. Юсюнде кёк костюмлары санларына тап жараша, аякъ кийимлерини кирсизлиги аны италиан аристократха ушата эди. Тишлерини акълыгъы, ышаргъан сагъатында аны бет сыфатына артыкъ да суйюм бере эди. Аны ол шартлары кюндюзгюде къаты бла ётютуп баргъанлай кезюме илинген эдиле.

Ауазы бла жашлары эслерин кесине буруп, барысы да тынгылай болурла деп ишексиз болгъанында, сёзюн башлады:

— Хар дунягъа туугъан инсан кеси суйгенча жашарыкъ болса, Аллах аны жаратмаз эди. Дуня жашауну кесича бир жорукълары болады, андан баласыны суйгенине, суймегенине бойсунмагъан ол жорукълары хар адам кесича ангылайды, ол ангылагъанын да кесине табыча къуллукъ этдирирге кюрешеди, къысхасыча хар адам да, хар миллет да кесине таплыкъны тюзге санайды. Керти тюзлюкню уа Аллахдан башха киши билмейди. Биреуню тюзлюгю биреуге терс болады. Аны амалтын кесибизни сакълагъандан башха биз кишиге жукъ ангылаталлыкъ туюлбюз. Аллахха шукур, биз кёбюбюз бир-бирибизни танийбыз, танымагъанларыбыз да танышайыкъ, гырмыкга чырмалгъан хансча бир-бирибизге чырмалайыкъ. Айтханыгъызча бу ачы ёмюрде биз кёрмеген, бизге жетмеген не къыйынлыкъ къалды? Биз миллетибизни, журтубузну сатмагъанбыз. Миллетге жетдирген зарауатлыкълары бла Сталинчиле сатхандыла журтларын, миллетлерин. Бу

урушдан алгъа, мени беш жылны Сибирде тутмакъда агъач кесген, жолла ишлеген, канал къазгъан усталыкълагъа «юйретгендиле». Къара къышхыр, ётмек кесек эди Совет властны адамларына берген багъасы. Мингле бла адамла ёлгенлерин кёзюм кергенди, ачдан аланы этлерин ашагъанла да тюбей эдиле. Къысхасы, немецле орус жесирлеге этген бла, Сталинчиле кеси адамларына этгенни араларында башхалыкъ тапмадым. Жашлыгъымы эм иги жылларын тюремеледе ашырып юйге жыйылгъанлайыма уруш чыкъды. Журтубузну душманладан сакълагъанны кесиме баш борч этип урушха кирдим, эки кере медалла бла саугъаландым. Ахырында амалсыз жесир болдум. «Кёрлюгюн кёрмей, кёрге кирмез» дегенлей, ёлмедик анда да. Мындан ары да жашау жолубуз Аллахны къолундады. Сизден, тамата къарындашларымданча, тилерим: тилигизге сакъ болугъуз, кесигизге жетмеген затладан узакъ болугъуз, сорулмагъан затха жууап этерге ашыкъмагъыз. Ичибизден кёп тюрлю тюлкюле чыгъаргъа боллукъдула. Тилчиле кеслерин къутхарыр ючюн не жууукъ адамларын да сатарыкъдыла, аны кёргенбиз. Бирликге сакъ болугъуз Керти иште, керек жерде эр болугъуз! Керексизге женгил болмагъыз. Бу къыйын кезиуде кесибизни сакълаялсакъ, эркин жашаугъа да чыгъарбыз! Дунияны бизге тар этгенликлерине, дуня бек кенгди. Жигит болугъуз! Барыгъызгъа да Аллах болушсун! — ахшы кечели болугъуз!.. — дей, арбала таба кетди.

Ол кетгенлей, бири:

— Кёрдюгюзюм, аланла, ол юсю-башы жылтырагъанча сёлешиуюн да. Эрди, тейри. Болсанг аллай эр бол!..

Аны аузуна чаба бир башха да:

— Мен аны жесирден да таныйма. Немецлиле бир бёлегибизни сайлап алып юйретген эте эдиле. Бу эркек а, жетишимлери ючюн, къарап къарагъынчы немецлени кеслерича болуп къалгъан эди. Юйренирге чыкъгъан жерибизде, бир герман абчар аман айтхан болур эди, бу эркек ол абчарны урду да жыкъды. Абчар керохуна чапды. Андан алгъа керохун къолундан тартып алды да, тюз мангылайына тиреди. Керохну окъларын да алып, аннга да табанны жетдирип кетди. Тюзю бла барыбыз да къоркъгъан эдик. Ол а къулагъына да алмай турду. Абычар штапха мукъут болуп кетди. Биз да тюрлю-тюрлю оюмла эте тургъанлай, ол абчар кеси къайтып келди да, аллына барып: «Кеч, мен терсме» — деди. Андан сора экиси да шуёх болуп айлана эдиле. Аны айтханым, ол бек сейир адамды. Немецлени ичлеринде, немца абчарны туюген да этип, дагъыда кечгинлик тилетген мен андан сора не кёр-

мегенме, не эшитмегенме» — деп ол да кече ашхыны басып, кетди.

Ай да тауну артына бугуна, бизден жарыгын жашыра тебиреди. Къалгъанларыбыз да: кимибиз — атларыбыз таба, кимибиз — арбаларыбыз таба чачыла тебрedik.

Тогъузунчу башы

АНАМ КЪЫЗАРДЫ

Атланы аякъ юсюнде къалкъыгъанлары, къарынлары тойгъанына эм да кечени ауурлугу озгъанына шагъатлыкъ этеди. Къарангы суукъ кекде жулдузла да, талада от жарыкълача, жылтырайдыла.

Бюгюнню жомакълы болум, жукъуну унутдургъан болур бир къауумлагъа, от жарыкъланы тегереклеринде къымылдагъанла кепдюле. Ушакъ этген тауушла эшитиледиле, бир ишексиз белгисиз болумгъа жууапла излеп кюреше болурла?

Атланы рахатлыкъларын бузмай, арбала таба атладым. Бизни жыйын да отну жагъып, бир къазыкъны да арбаны чархына сугъуп, анга да къазанны тагъып, не эсе да биширедиле. Биз ол къазаннга къарагъан онсегиз жан барбыз. Анам ашарыкъ этип кюрешеди. Къатында жууукъ-тенг тёрт киши олтурадыла, къалгъанла кими арбаланы юсюнде, кими жерде орунларын жарашдырып жатадыла. Акъырын салам берип, отну кесеуун ышыра, анамы къатына олтурдум.

— Жаш, къалып кетдинг да, малкъарлы хоншунг да бир негери бла, сени излей келип, иги кесек да олтуруп кетдиле...

— Анам, мен да бош айланып келмейме, Кавказ атланы Драуну алысынындан тойдуруп, эм да таулу «жылкъычыланы» сейир хапарларына тынгылап келеме... Сизнича жукъусузла болурла, тегерекде кеп от жарыкъла кёрюнедиле. Малкъарлы шохунг дединг да, аладан кепдю таныгъанларым, къайдасы эди?

Анама соруулу къарадым.

— Ким биледи, ма ол иги адамды дегенлери, бир-бирде ачу да этеди, тюрлю накъырдалары бла, уллу гитче да тургъанлай... «ол сени хуан бла къапны айырып танымагъан жашынгы бир танышдыр деп мени да суйреп келгенди» — дей эди бири...

Мен кимле болгъанларын сезсем да анамы ауузуна чапмадым.

— Бир элчилебиз, жууукъбуз, кесине тенг излей болур, сени жашынгдан башха тенг тапмай келген болур эди дегенни айтды. Нёгерини сюеги, чырайы да орнунда эди, юсю башы да жарашып, эди жылы да былай сени кемингде болур эди. Анама, «хууандан къапны айырмагъан жашынг» дегенлери ачыу тийип сёлеше тургъанын сезип мен:

— Сора уа, анам?

— Да сора уа не, «Ай юйюнге: сен, акъыллы тиширыу, быллай кече жашынгы къатынгдан къалай айыраса? Билмеймисиз халигизни? Насыбыгъызгъа ай жарыкъ кече болмаса, ингилиз танкла чыракъларын жандырмасала, бир тубан зат болгъаны болса, «амманы къуш тёшегине секиреме» деп жашыгъыз къарт аталарыча, къая-маягъа ёрлей барып, баш энишге секирсе, не этериксиз? Аллах сакъласын, къатынгдан ары-бери жиберме» — деп кюлдюле, да бизни да кюлдюрдюле.

— Бюгюн сизни кюлдюрген ким болса да, иги адам болгъанына ишегим жокъду.

— Кулистан,— деди, олтургъанладан бири,— биреуню бёркюн алсанг, бёркюнге сакъ бол дегенча, эринлени чыпыргъанын сау этиучю дарманды деп малкъарлыны эки эрнин желим бла бир бирине жабышдыргъан жашынг, сора малкъарлы «хууандан къапны айырмагъан жашынг» дегени ючюн а нек кёлюнг къалады? — деп кюлдо.

Кишилени бири:

— Жашынгы оюнуна жангыз малкъарлы тёзерге боллукъду... Малкъарлы дегенлей окъуна ангылагъанды жашынг, сени сынап сёлешдире турады ансы. Бу да аланы жыкълагъанлай тургъанына уа не сёз... Бир ариу кызылары да болур дейме?

Манга кёз кысыды.

— Аллах санга алай разы болгъан эди, мен аны жакъларгъа ыраыча, жангыз бу къайгыладан бир къутула эсек, кеси ушатхан бир затха ким огъай дерикди.

Анам, мени къатымда айтып ийгенине болур, кызарды.

— Аллах насыбын алмасын — деди, олтургъанладан бири манга къарай,— насыплыса сен, ананг биргенге, гыкга къылыкъ эте айланаса! Кулистан,— деди, къарамын анам таба бура,— уллу киши болгъанлы да, сабийликден чыгъармай къойдунг муну! Эй ана баууру! «Ана кёлю балада, бала кёлю талада — тауда, ташда» — дейдиле. Уллу, гитче болса да, бала анагъа балалай къалады. «Ичден чыкыгъан ич аурууду» — деп бошунамы айтхандыла? — Мени жарлы анам а не этеди, къалайлада эсине тюшюре болур мени? Ай жарлы анала!

Ахсыннганны сагъышын чачар умутда ол тургъанладан бири, къазандан эт кесекни ала:

— Бишген эсе бир кёрчю,— деп узатды.

Сууукъ кёкде танг бла бирге жулдузла кёз туурангдан жукъланнганча, отубузну кесеклери да кюлде жукълана-жукълана барадыла. Жауун жаумагъаны да бизге насып эди, хар ким ачыкъ кёкню тюбюнде жата эдиле. Бир кесекчик къалкъысам дей, арбаны жанында, анам салгъан орунга мен да тыянып, чууакъ кёкге къарадым. Кёкню теренинде Кавказда кёрюочю жулдузларым эски жерлеринде тура кёреме, деп сейирсиндим. Ненча жол, суу атлап келдим эсе да, жулдузла да мени сюрюп келгенча сезим келди. Жетегейле, темиркъазакъ жулдузла сагъышымы Кавказгъа элтдиле. Ма Шхайтыдан алагъа къарап турама. Таймай ургъан салкъын аяз да Къобандан урады. Ма 1943-чю жылны биринчи айы, 9—10—11-чи кюнлери. Къалай ачыдыла, къалай сууукъдула ала. Туугъан элим Къарт-Журт, Къобан, Минги-Тау, ёмюр айрылыкъ, белгисиз жолючулукъ! Барама Кърымны, Украинаны, Белорусияны, Польшаны, Австрияны, Италияны бошалмагъан жолларын къората Ма энтда ызыма, Австриягъа, келгенме. 3-жыллыкъ жолдан сора не сакълайды бизни? Къара къадар кёз аллымда къаралады. Эх, кёзбау дуня! Кёзбау жашау, сени юсюнгден кёлюме келгенни къагъытха саллыкъма. Мадар тапханлай. Ол а кимге керек боллукъду? Ким биледи... Мен бир сагъышдан бирине кёче тургъунчу кекде ахыр къалгъан жулдузла кюнню нюрюнде эрип тас болдула, биринчи кюн таякъла жюрегиме рахатлыкъ сала, кёз къабакъларымы сылай жукълатдыла. Тауушлагъа вянып, сагъатыма къарагъанымда 10-дан озуп бара эди. Жайгъы кюнню таякълары, тегерекде кёзге кёрюнгенни жашнатады. Табийгъат кюнню нюрюн, бузоу анасын эмгенча, эмеди. Жер алакат ийисге бёленип, гокга хансла, кеслерин кюннге ушатыргъа излегенча, ышарадыла. Ол алакат ийисден ёпкелери толгъунчу солуп, андан жырлай болурла къанатлыла бир-бирине эрише. Бирини ийнарыны ахырын эшитирге бири башлайды андан да ариу жырлап. Алагъа иги тынгыласанг, къайгъы-сагъышларынгы биргелерине алып кетедиле. Аллахха минг шукур бюгюнню кюнубюз ючюн да дейме.

Драуда бет — къол жуууп, санларымы жангыртып, эрттен азыгъымы да ашап, кесими жангы кюннге жарашдырдым.

Къарачайлыла кесибиз бир жерге жыйылыргъа деп, хапар келди. Жыйылыуда, Шимал Кавказ колониясына жангы таматала айырыргъа керек болгъаны ачыкъланды.

Бир иннетге жыйылып, тамата айыргъан бек кыйын ишти. Биз диктаторлагъа юйреннгенибиз амалтын демократиядан хапарсызбыз. Хар ким кесини акъылын жаратады, кеси-кесине къая кёрюнеди. Айтханыбыз болмаса, жукъ эталмасакъ да арtdан-алдан сёлеширге кюрешип, кеси-кесибизге заран салыучубуз. Жангыз эскиден келген аде-тибизча, къартланы айтханларын этсек, тюз-терс болса да, артда тюзеле, иш мадарыгъа кюреше келгенбиз.

«Акъыл къартда, жашда туююлдо — башдады» деген сёзге уа, хар ким ол «баш» деген мендеди деп, аны бла къаллай бир кере жунчутханбыз кеси-кесибизни.

Къартланы кенгеши бла кесибизни ич ишлерибизге 5 кишини айырдыкъ. Шимал Кавказгъа таматала айырыгъа жетгенинде бир аз тарт-соз болдула.

Къартладан бири генерал Солтан Къылыч-герийни бу ишге тийишли кёргенин эм да аны биринчи дуния урушда Ингилиз къырал майдал бла саугъалагъанын, ингилизде таныгъанлары болгъанын, бу биз болгъан жерде оноу этген 8-чи ингилиз армияны таматасын фельдмаршал Х. Александрны да таныгъанын, артыкъсыз да къарачайлыланы иги досубуз болгъанын эм да Германлыла анта ингилиз шипионду деп ызындан къарауулла салып айланганларын эшитгенин айтды.

Андан эсе Улагай болса... деди къартланы бири — Мен аны иги таныйма. Албанияны аскер академиясыны капитаны болгъанды. Ол алгъан къуллукъну бир апчар да алмагъанды.

— Аланла, — деди бирси да, — бизден айырылмай эски эмигрантладан айырылса тап болур депми келеди кёлюгюзге? Тюзюн излей эсигиз а эскиле жангы дуния политикадан бизден эсе туумакъдыла. Ала биз сынагъан диктаторлукъну сынамагъандыла!..

Халкъны кёбюсю Къылыч-Герийге разылыкъларын билдирди.

О н у н ч у б а ш ы

БИЗ СИЗНИ ТАНЫМАЙБЫЗ

Жашауубузда жангылыкъ жокъду. Адам, ат ашыбыз да алыкъын бошалмагъаны себепли, инжилген жокъду. Узакъладан миллетлерин излей келгенлеге, не да андамында айырылып къалгъанлагъа да тубейбиз. Тюрлю-тюрлю хапарла жюрюйдюле, тюзюн билген а жокъду. Радиолагъа тынгылагъанла да бирери бирер тюрлю ай-

гъакълайдыла. Не сагъышлары болгъанын хазна киши тышына чыгъармайды ахыры не боллугъун билмегенлери амалтын. Ингилиз аскерле бюллетенле бергендиле, алай а алада не жазылгъанын ангыламагъаныбыз бушуулу тую-юлмюдю?

Атланы биченнге тиймегенлери кырдыкга кёзлери къарагъанларын белгили этедиле. Атланы суусапларын Драудан къандырып, Малкъар жыйынны «алысынына» бошлады. Кёндеденчи тенгим:

— Таланган, Бийчесынны жайлыгъынача бошлагъанса атларынгы Австриялы Бауерни биченлигинде болгъанынгы унутуп...

— Тюздю айтханынг, алай а сен да Кёндеденде атаңгы биченлиги сунупму жайгъанса жылкыңгы?

Жылы саламлаша олтурдум. Кёп да турмай, атларын да отларгъа бошлап юч малкъарлы «жылкычы» келдиле. Саламлашып, барыбыз да тал терекни кёленкесине олтурдукъ.

Кёндеденчи тенгим:

— Арабызгъа кесинг жангыз тюшгенсе, къарачайлы, энди сакъ бол жюрюшюнгю бир кёрейик, сен кесинге асыры бек базынганча кёрюнесе.

Ол, жашлагъа кёз къыса ышарды.

— Жаша, тенгим, бюгюн кюнюбюзню да накъырда, оюн бла ашыра эсек игиди, мен хазырма, башлагъыз!

— Огъай, алай болмаз, сен къонакъса, кесинг да атларынгы бизни «чекге» жиберип, «Артда сёлешгенни амалы кёп болур» дегенлей хар нени да таплыгъын кесинге излеп турма.

— Да сау болугъуз къонакъ сыйымы кёргенигизге. Алай а, биз да сизни жазыкъсынып, къардашсыз, тели эсегиз да, бир туманлы кюн зат болса, къайры секирирге билмей, Драугъа секирип кетерсиз деп, ма сууну жагъасын сакълап кюрешебиз биз да...

— Къарачайлы, ол къаяны кёремисе?» — деди бири, къолу бла аллыбызда къаяны кёргюзте.

— Кёреме.

— Сизде, Къобан ары жанында Ахмат-къая деп бармыды?

— Барды.

— Ол анга ушаймыды?

— Огъай. Ол бек хадауус, бийик затды...

— Сени къарт атанг ол къаяда къалай бал ашагъанын биле болурса?

— Билмейме, алайда жокъ эдим.

— Эшитмегенсе сора... тоба-тоба, мен а сени хар зат-

дан да хапарлы сунуп тура эдим, бек уллу жангылдым, тейри. Сора иги тынгыла.

Чегемли тенгим да, «бусагъат излегенинги табарыкъса» дегенча, ышарып эвзулг4жРырпуа

— Алайда къарт атангы къой къошу болгъанды. Жашларындан бири къош къой сюрюуню жая барып, бир чууакъ кюн, къаяны арасында тешикге, бал чибинлени жоппу-жоппу кирип чыккъанларын кёрюп, ингирде къошха келгенлей, къууанып хапар айтханды. Къарт атангы кёзлери жанып, эринлерин жалай: «Аллах бизге аш бере башлагъанды» — деп тангнга дери жукъламай чыккъанды. Эрттенбла юч жашын да биргесине алып, бал болгъан жерге ег тебрегенди. Зауаллы къарт атанг къаяны тубюне барып, кийизни жайып, кийизни юсюне да уллу къазанны салгъанды. Жашлары да мансланы бир-бирине тагъып, бирлерин да анга байлап, къаядан салындаргъандыла. Хайырсызла, къарндашларын тапсыз жеринденми байлагъандыла, огъесе къызбайлыкъмы этгенди ол салынган, — ким биледи. Ол салыннганны бучхакъларындан бир затлары агъа башлагъанды. Тубюнде къарт: «Бал! Бал!» деп кычырыкъ, хахай этип, бармагъы бла кесегин алып, жалап кёргенди. Не болгъанын иги ангыламай, экинчи кере иги уллуракъ жалап кёрюп: «Балам, балам, быллай бал эсе, керек туююлдо. Кесинги къыйнап кюрешме!» — деп кычыргъанды.

Ма, къарачайлы, къарт атангдан тюз хапар. Керек эсе, энтда айтайым хапарларыгъызыны?!

— Да, шуёхум, бек тап жарашдырып сермединг, юсюне къарап тургъанча, алай а мен бу хапарны Чегемлиден эшитген эдим, ол айтханнга кёре ол къарт холамлы болгъанды — дедим, ол хапар айтханны холамлы болгъанын билмегенча этип.

— Къара, къарачайлыгъа, къарт атасыны айыбын жуудура, чегемли айтды деп холамлыгъа кюрөп, ахырында чегемли бла холамлыны бир-бирине этип кюрешгенине, бек налат къарачайлыса? — деп, уллу тасхамы биллип къойгъанча, чегемли кюлдо.

Биз да хапарыбызны татлысына сингерге, «Хапарбергенни»: «Эс бёлююз! Жыйылыучу жеригизге жыйылыгъыз!» деген тауушу келди.

Олтургъан жеримден туруп: Сизден тоюм болмаз. Эркинлик берсегиз, бир хапар билейим. Хожалай алдаучу къапчыгъымы да бир алып келейим да, сизни бла ортаны айырырма. «Тыпырдаса тай озар, табаны къызса ат озар» дегенлей, сиз бир-эки тыпырдадыгъыз, энди кесигизни иги

хазырлап туругъуз! Аллах чамдан-лакъырдадан айырма-сын! Сау болугъуз! — дей атларым таба тебредим.

— Эй, алан, сен «оноу» этерге бара эсенг, оноуну бек суйгенинги билеме, иги айыпсыз сындыра кел ишни, атларынга мен къарарма. Мени нек эсе да барып тынгыларгъа жүрегим излемейди, — Басхан улу.

— Да сен бармасанг да, анда не айтырыкъларын биллип тураса, хар ким да кесине жетмегенни излейди, атларгъа иги кёз-кюулакъ бола тур — дей буюрулгъан жерге жортдум.

Арбаланы къатына жетерге тегейли тенгиме тюбедим. Жыл чакълыны кёрмей тургъан эдим да, бек тансыкълап саламлашдыкъ.

— Тюнене, ингирде сени излеп барып, анангы кёрген эдим да, анам эсиме тюшюп, кече тангнга къалай чыкъгъанымы сорма... бусагъатда къобуп келеме.

— Мени кечем да сеникинден тынч ётмегенди, — деп, кёл этерге кюреше, хапарын сордум.

— Кёп айландым мен да, Берлинде кёп турдум, Европаны аулап чыкъдым.

— Жюрекден жюрекке жол барды — дегенлей, жыйылыуда тюберик болурма санга деп эсиме келген эди бусагъатда...

— Да сау-эсенбиз, не дейсе бизни бу болумубузгъа?

— Ушатмайма. Чачылып кетсек иги эди заманында, къуршоугъа киргенден сора уа не мадар? Къайдан?

— Мен да алай тюшюнюп жалларгъа умут да этдим, алай а бир къауумла чырмау болдула... Былайдан таярча бир тап оноу билгенинг жокъмуду?

Кёзюме соруулу къарады.

— Биллик эсек да, миллетибиз кесине тартады да турады. Оруслула: «Там хорошо, где нас нет» дегенлей болурму чот.

— Терк! — деген бир таууш чыкъды ызыбыздан. Ызыбызгъа къарадыкъ. Терк нёгерлери бла танышдырды мени: «Былагъа ышаныргъа боллукъса» — деди.

— Манга эркинлик бер, Аллах буюрса, ингирде тюбеширбиз, санга айтырыкъларым кёпдюле — деп айырылдыкъ.

Терк бла мен 1941-чи жыл Терк къалада танышхан эдик. Заман къыйын болса да, бошуракъ кюнлерибизде къонакыгъа чакъырыучу эди. Андан сора жыл бла жарымдан жазыу бизни Украинада тюбешдирген эди. Анда бир бирибизни иги танып, халал тенгле болгъан эдик. Сатыугъа-алыугъа да бек устады Терк Осетинлеге Шимал Кав-

казны чуйютлюлери деучю эдиле бир кезиуде. Мен таныгъан тегейлилени кѣбюсю баш тутхан, жигер, билимлерин къулландыргъан, адеп-намыс сакълагъан кавказлыла эдиле. Бу кюнледе да Терк Европаны ара шахарларын аулап чыгъып, юсю-башы да дуу жана айланьрыкъ тьуйюл эди тири жаш болмаса. «Энди айырылсакъ а жазыу бизни тьубетирми бир-бирибизге?» дей, сагъыш эте, барама. Мен да жыйылгъанлары къатларына жетип бир кесек тургъанлай, «келдиле» деген ауаз чыкъды. Қъарадым. Бир аскер мешинадан 4 киши тьюшдюле. 3-ню Американ, француз, инглиз аскер кийимлери, тѣртюнчю тьюз кийинип эди. Аны кийими, кесин тутханы да орус болгъанын таныта эди. Инглизли апчарны биз тьоненеден бери таный эдик, бизни бу талада тохтатып: узун жолугъуз битди — деген ол эди. Нѣгерлеринден алгъа чыгъып: «Шимал кавказлыла! Европагъа къалай келгенигизни биз билебиз! Киминг коммунист режимден жанлап, киминг да жесирге тьюшюп, андан ычхынып келгенсиз, бир къауумугъузну да зор бла кеслерине къошхандыла, аз бир къауумугъуз да 1917 жыл болгъан коммунист революциядан жанлай айланганласыз. Аны айтханым, биз сизни таныйбыз. Барыгъыз да саутларыгъызны штабха жаздырып беригиз. Уллу апчарларыгъыз бирер керох тутаргъа эркиндиле. Сауутун бермеген болуп артда табылса, азабы артда ауур болукъду. Башха жорукълары бузгъанла да айыпларына тартыллыкъдыла! — деди. Сѣзюн саламлашып башларгъа да тартынганчамы этди, огъесе турсунмагъанлыкъмы этди да, не да болсун жюреклеге ишекликни салгъанча кѣрюндю. Қъайры эсе да ашыкъгъанча, терк мешиналарына минип, ѳзенни ѳрге айландыла.

— Қъатымдагъыла, мындан не ангыладыгъыз? — дегенча, бир бирине соруулу къарадыла. Жашладан бири:

— Бизни сауутларыбызны аллыкъ тьуйюлдюле инглизлиле, биз коммунистледен къачып айланганыбыз ючюн,— деген хапарлары ѳтюрюк болду сора...

Экинчиси да:

— Қъарт, сабий, тиширыу демей, барыбызгъа да аскер жесирлеге къарагъанча къарагъанларын мен ушатмайма.

Ючюнчю да:

— Ол тьюз кийимлери болгъан, къутургъан итча алай къарай эди тѣгерегине, кѣзюнде огъу болса урлукъ эди. Аллахды билген, ол НВКД-чы болгъанына мен ишексизме.

Бир ауур, къоркъуулу хауа башыбыздан басханча бола, андан сора жукъ сѣлешмегенлей чачылдыкъ.

...ХАРИП, СЕН АНЫ КЪАЙДАН АНГЫЛАРЫКЪСА?

Ызыма келе, таланы онг мюйюшюнде чырпыладан бийик чыкыгъан терекни бутагына тагыылгъан кызыл быстыр эсими кесине тартды. Жылан макъаны кѣзбау этип кесине тартханча, ол кызыл быстыр кесине тарта, къатына барып, Совет Россияны байрагъын таныдым. Сталинни сураты да терекге тындырылыпды. Экисин бирден кѣргенимде, юркеригим келди, дагыда кисими къолгъа ала, иши къолай болмагъанын тамам ангыладым. Эслеп къарагъанымда, чырпыланы ичлеринде жокгу-жокгу олтуруп, лахор этгенлени эследим. Ала да мени эслегенлерин ангылай, къатларына барып: «Салам, жолдаш-ла!» — дедим. Ала да салам бердиле. Артыракъдан биреу: Жолдаш Боташев! Хош келдинг! Сен да кесинги жаздырыргъамы келгенсе? — деди.

— Узакъдан кызыл байракъны кѣргенимде, сейир болуп келдим. Не жазасыз, неге жаздырасыз? — деп сордум.

— Да Россиягъа къайтыргъа излегенле ашыгып ма былайгъа жыйылгъанбыз. Былайда болмагъан жокъду, орус да, украинли да, белоруслу да, шимал кавказлыла да. Къалай-алай да ызыбызгъа къайтмай не мадар барды?

— Сау бол, мен да аны къайгысын этмейме десем алдарма, алай а биз бир талай барбыз, бирге жаздырлыкъ болурбуз? — дедим.

Кете тебиреп дагыда:

— Бу байракъ бла суратны уа къайдан тапхансыз?—деп сордум, ол мени тукъумуму билгенни мен танымасам да.

— Штабдан келтиргендиле, тюз бусагъатда «биз сизни барыгъызны да ариу таныйбыз» деген бергенди дейдиле.

— Ол биргелеринде тюз кийимли уа ким эди?

— Орус келечи болур эди.

— Да келген жолларым тап-тазадыла деп базамыса кесинге? — Адамны бети талай кере тюрленди.

— Ол айтханынг да тюздю, алай а... — деп тамагъын ариулай, тынч болду.

— Ол суратдан къарап тургъанны биягъы мыйыкълары юсюнде эселе, сен бу къатышханда кѣрюнмей къалыргъа умут эте болурса. Ол кѣрмей къоймаз сени. Андан эсе, эки эрнинги тюз жыякъ артларынга дери жыртырыкъла табыллыкъдыла, ауузунгу къаты кыс да кесинги сакъла,— дедим.

Айтханымы иги огъурамасам да:

«Кертими айтаса?» — дей сагъышлы болду.

Ызыма къайта, къысха заманны ичине болумну тюрленип къалгъанына сагъыш эте, ичибизде «ары оракъ, бери чалгъы» боллукъ адамла табыллыкъларына ажымсыз бола, кыйнала барама. Келгенимде атларым да къайгъысыз сюеле эдиле алысындан тоюп, ол мен къюкуп кетген жерде.

Малкъарлы тенгим: Къайда къалдынг, къарачайлы, кюн булутсуз болгъанлыкъгъа, санга сагъыш этип къоркъуп тургъанма, не хапар?

— Да жашла айтдыла болур хапар?

— Да сен артхаракъ келдинг барысындан да, жангы жукъ эшитгенинг, кѳргенинг?

— Да сора жюрюгюз, жангы зат кѳргюзтейим,— деп, ызымдан тизип тебретим.

Байракъ кѳзге кѳрюнюр жерге жете: «Кѳремисиз?»— деп сордум.

— Кѳребиз,— дедиле.

— Не затды ол?

— Да ким эсе да кызыл быстырны жуууп терекге такъгъан болур? — деди бири.

— Олтуругъуз — деп, олтуртуп хапарны болумуча айтдым.

Къайгъылы болдула барысы да.

Басхан улу:

— Да ким эди сени бла сѳлешген активист?

— Да мен танымайма аны, сѳлешгенинден малкъарлы болур деп ишек этген эдим.

— Сен энди ойнагъанны къой, ол оюн тѳйюлдю, кертисин айт!

— Да керти айтама! — деп, ол адамны суратладым.

— Ботта улуду! — деп ачыуланып, ахсынды жашладан бири:

— Аллах, Аллах, биз жукъдан да хапарсыз болуп тургъанлай неле бола айланады? Кѳремисиз аны? Ол тил этерге, жояргъа эртте юйреннгенледен болур?

Бири да: «Да жашла, иш аманнга барады, сакъ болайыкъ, не мадар этсин адам?» дей, сагъышха кирди.

— Багъалы къарндашларым, чачылгъандан игиси жокъду. Биригип биз этерик къалгъанды деп энди билмейме. Хар адам ауузларыбызгъа ие болайыкъ. Аллах буюргъан эсе тюбеширбиз! — деп къучакълашып жышладан айырылдым.

Кюн тауну артына ауа, салкъын аязны санларымы сылагъанын сезе, атларымы да «арбаз» таба ышыра, жерлерине тагъа, от жагъагъа келип олтурдум.

— А, жаш къайда айланаса? Заманында келип бир жылы зат ашамаймыса? Сенден къалгъанла кюн орталыкъларын, ингирликлерин да ашагъандыла,— дей анам манга ушхуур жылытыр къайгъыгъа кирди.

— Атланы алысынга жутланганларына кѣзом къарап къалып кетдим, ашарым да келмейди.

— Бир иги атла сълтау тапханса... сауутларыгъызны бермегенле беригиз деп айланадыла. Артда, кеч бердинг зат деп бир къайгъы салмасынла, бер да къой, бир жукъ ашап бошай эсент.

— Анам,— дедим, акъырын,— ол мени жастыгъымы тюбюндегилени, кече бир жерге жашырсам иги болур... ким биледи? Не болса ол болсун.

Сѣз урумундан халымы ангылагъан анам:

— Алагъа сагъыш этме, башха затла да къошуп тап жерге жашыргъанма. Ашап боша да кѣрюрсе.

— Тюнене кече сен атланы отлатыргъа кетгенинде, кесибизни жашлагъа айтып, ма бу терекни тамырларыны тюбюнде бир атлам чакълы теренликде асыратханма.

Мен ашап бошап, анамы ызындан тебретим. Драуну жагъасында уллу тал терекни тюбюнде тохтадыкъ.

— Хар затны да эскериучю, аначыгъым, къалай иги этгенсе — деп къучакълап, ызыбызгъа айландыкъ. Арбазыбызгъа жете, къолумда болгъан эм да къалгъан-къулгъан сауутланы алып, штаб таба атладым.

Онэкинчи башы

ТАУЛУНУ АТЫ БЛА САУУТУ — КЪАНАТЛАРЫ

Кавказ таулулача сауутха багъа берген бир миллет да болмаз. Сауутла атадан балагъа, баладан да андан туугъаннга къала келгендиле. Кѣз инжисинча сакълагъандыла. Сауутдан уллу саугъа да болмагъанды дерге боллукъду. Алтын бла кюмюш бла юслери жасанган сауут а, тин байлыгъыбызны бир шарты болгъанды.

Герменлыла аны билгенлеринден болур эди, кеслери сауут берип онгдурмасала да, таууланы аллай сауутларын алмагъан эдиле. Хар замандача, таулулагъа сауут бу хайырсыз урушда да болушур керекли къалмадыла. 1930-чу жылдан жашырып къалгъан эски наганларыбызгъа, берданларыбызгъа адам кѣзю къарарча болмасала да, ингилизлеге берип къойгъан бизге алай тынч туююл эди. Юслеринде Кавказ тылпыулары болгъанча кеслерин тансыкълата эдиле. Аны ючюн мудах айырыла болур эдиле

хар адам сауутундан. Эски герман келечи хаутман Теурер: «Сизни коммунистден къачхан мухажирле болгъаныгъызыны ингилизлиле бек ариу биледиле» — деп нек алдагъан эди? Ким ким жанлыды? Кимге ийнангын, кимге ийнанмагъын? — деген сагъышла башымы къайнатадыла. Кёз туурамда къаланып тургъан сауутла! Къан «къобанла» саркъдыргъан сауутла! Бир миллетни бирине къул этдирген сауутла! Гитлерча, Сталинчаланы къабан тишлери — сауутла! Жаныбызны къалдыргъан, жаныбызны аллыкъ сауутла! Суюгеним кибик кёрюп да болмайма сизни! — дей сауутларымы да берип, мудах айландым ызыма. Келгенимде, бююннигю болумну юсюнден сёлеше эдиле хар ким.

«Сауутларыбызны бююреусюз алдыла. Мындан арыуа не муратлары барды? — деп сора эдиле бир-бирлерине. Магъаналы жууап берген эштмейме. Хар ким бир-бири фикиринден эригип, Аллахдан себеп сакълай болурла?»

О н ю ч ю н ч ю б а ш ы

ЖАШАУ УМУТНУ НЁГЕРИДИ

Бизни «жыйын» гюренленип олтургъанды. Мен да кыйырда олтуруп тынгылайма хапарлагъа.

Сёлеше тургъан бла мени отубуз алай иги жанмайды. Бир-эки кере анга кереклисича жууабын бергенме да. Бюгюн ол былайда бизни бла айланганлыкъгъа, аны тили кёплени тюп этгенди. Мен а аны билгеними ол кеси да биледи.

— Тейри,— деди ол,— мен ийнанган бир зат барды, бюгюн была Советле бла шох болгъанлыкъгъа, тамбла аралары бузулукъду. Биз былагъа бек кереклибиз, ма кёрюрсюз была бизге Германлыладан эсе 100 къаты иги болмасала,— дей, кесини фикери къалгъанлагъа бир жангылыкъ болгъанча, тегерегине къарады.

— Не, тёрге ётдюрюп, къол аязларында тутарламы деп умут этесе?! — дедим.

— Сен кеч келдинг да, бизни неге керек болгъаныбызны ангыламагъанса! — деди.

— Аланы бизге не этериклерин Аллах биледи. Амма, кёп узаймай ол белгили боллукъду. Ауушдан аугъанлай чачылып кетейик да деген эдим мен. Айхай сакъалынг, чачынг чал болмаса, киши айтханынга тынгыламайды,— дедим ала ачылуракъ.

— Ой, кьой, сенден кьалгъанла да бурунлары бла суу ичмейдиле, ала да бир зат билип сѣлеше болурла?! Сени бир-бирледе ауур сѣлешген кылыгынг барды! Аллах халкыны бир-биринден айырмасын! — деди биягъы.

— Аллах халкъдан айырмасын, амин! Алай а биз халкъдан айырылгъанлы 3 жыл болуп келеди. Сора керти халкъын суйген сен айтыудан, токьду былайда. Огъай, биз ачы ёмюрню къадарсыз кьурманларыбыз! Сабий, къарт, тиширыу деп къарамай бизни жесирге алып тургъан ингиллизлиени бизге не этериклерин, сокьур тьююл эсек кёрюрге керекбиз! Керексиз сѣзде магъана жокьду. Кѣлюме келген оюмуу айтайым... — деп сѣзюмю бошагъынчы ол быягъы аузума чапды.

— Тохта, тохта, сен айтыугъа кѣре, ингиллизлиле бизни тутуп Сталиннгеми берликдиле? — деп кюлдю. Нѣгери да анга жапсарлана ышарды. Кьалгъанла да, не айтыргъа билмей, бир анга, бир манга къарайдыла.

— Сауутларынгы да сыйырып, тѣгерегинги да танкла бла кьуршалап тургъанла игиликге деп турмагъанларын къалай ангыламайсыз?! Бизге мухажирлегеча къарамагъанларын кѣрмеймисиз? Биз жесирлебиз, жесирле! Ол бюгюн келген апычарланы ичлеринде ол тюз кийимли ким болгъанын танымадыгъызмы?... Жууап бермегенигизге кѣре, танымагъансыз! Ол Сталинни бизге шимал кавказлылагъа, ийген «келечисиди», НКВД-чыды! Къызыл байракъ бла Сталинни суратын берип кетгенди. Тансыкъ болгъан бар эсегиз келигиз элтип кѣргюзтейим мыйыкъларын! — дедим сабырыракъ бола.

Тенгледен бири:

— Алан, керти айтаса, ол сюелген сагъатында НКВД-чы теренден сюзюп къарай эди бизге...

— Алан, сен айтханда магъана барды. Ит иесин танымагъан заманда, тюзюн билген бек кыйынды. 3-чю рейхни тобукъландыргъанла бир-бирлери бла бек шохдула бусагъатда. Ышанырча тьююлдю бирине да. Дунияны эм уллу душманлары коммунистле бла фашистле эдиле аны кѣрдюк — аллында уппа-чуппа бола келип ахырында бир-бирлерин кесдиле, биз да аланы отларында жандыкъ. Энди капиталистле бла коммунистле да дос бола келип кесерик болурла бир-бирлерин? Ала бир-бирлерине суйгенлерин эте турур эдиле «Сууугъа тюшген таш къармар» дегенлей, биз къалай этейик ансы?» — дей сагъышлы болуп тохтады бир сѣлешген да.

— Эшитген да болурсуз? — деп башлады дагъыда бири сѣзюн — биз кыйырына жетип къайтхан Лиен деген шахарда эм да аны тѣгерегинде элледѣ къазакъла жайыл-

гъандыла. Таматалары генералла: Краснов, Шкуро, Дамановдула. Ингилизлиле алагъа да, сауутларыгъызны беригиз — дегендиле. Ала: — «Болушну тюзюн билмей берлик туюлюбюз» — дегендиле жууапха.

Ингилиз комендант да нени билирге излегенлерин соргъанды. Ала да: «Бизни Советлеге берликмисиз, берлик туюлюмюсюз, тюзюн айтыгъыз» — дегендиле. Ингилиз комендант: «Совет Россиягъа кеси суйюп къайтама дегенни тыярыкъ туюлюбюз, суймегенни бир жерге да иерик туюлюбюз» — дегенди. Къысхасыча айтырга, ингилиз кыралны атындан сёз бергенди комендант къазакълагъа.

Генерал Краснов, фельдмаршал Х. Александрны 1-чи дуня урушдан окъуна таныйды. Бир-бирине къагъыт жазып тургъандыла. Телефон бла сёлешип тургъандыла, деген хапар жюрюйдю,— деп сёзюн бошады.

— Ариу ётюрюк эсе да, иги хапар. Бир кесек кёл басаргъа болукъду. Иги хапар айтып, жюреклени сылагъан ким болса да, сау болсун,— дедим мен да.

— Эшта, мен а айтмагъанмы эдим. «Къартны бурнун сюрт да оноугъа тут» дегенле билмей айтмагъандыла, кёрдюгюзю,— деп биринчи сйлешген экинчиге къарап керпеленди. Экиси да кюлдюле. Тюзю, ала сёлешген бла жангы хапарны бир-бирине байлагъан жукъ жокъ эди. Ала бла жуужълашхандан а магъана чыкъмазлыгъы манга ачыкъ эди.

— Инша Аллах, сиз айтханча болур, мени тилегим да олду. Алай а энтда къайтарып айтама, жюрегиме ёмюде болмагъан бир къоркъуу келгенди. Хар эшитген хапарыбызгъа ийнаныргъа керек туюлюбюз. Сиз а бек сау болугъуз, сейир хапарларыгъыз ючюн. Атларын отлатыргъа суйген аллыма этигиз — деп, атларымы алысыннга жаяргъа деп тенглерим таба кетдим.

О н т ё р т ю н ч ю б а ш ы

ЖЕТЕГЕЙЛИ ЖЕТИ ЖУЛДУЗНУ ЖАШЛАРЫ

Хапарны орусча баргъаны, жылкычыланы да кёплюгю Шимал Кавказ этеклерини бирге жыйылгъанларына ушайды. Баргъан хапар да къазакъланы саут бергенлерини юсюнденди. Хар ким эшитгенича, кёлюне келгенича, тюрлю-тюрлю кыйдырып, бояп айтадыла.

— Кеч къалмаучу эдинг да, сени кёрмегенимде акъылыма кёп затла келдиле... Жетегейли къауумдан да тегей-

диледен сора былайгъа келмеген жокъду, — деди Басхан улу манга соруулу къарай.

— Алан, сорма, даулашыргъа къалдыкъ да, башымы ючден алып келеме.

— Былайда баргъан даулашха тынгыласанг да, ачыудан жүрегинг жарыллыкъды. Керексиз затланы сёлешеле да, сабыр болуп хар адамны не ниет бла сёлешгенин ангыламасакъ, боллукъ туююлдю — деди Басхан улу. — Экибиз бир-бирибизни ангылагъанча ангыласала барысы да, тюз-терс эсек да, бир ачыкъ зат боллукъ эди... — деди.

— Къоюгъуз бу омакъ сёлешгенни бир-биригизге, сизден къалгъанла жукъ ангыламайдыла деп акъылыгъыз алаймыды?! — деди, таушун бийик ала, къатыбыздагъыладан бири.

— Айып этме, къарндашым, «эки къотур ат да бир бирин къашып къууанадыла» дегенлей, биз да ойнап, чам этип сёлешгенлигизди. Сени уллу оноу этер жерингде, зуузунга чабып жунчутдукъ эсек, кечериксе, — дедим ышара. Айтханымы онгсунмаса, да, жууап бермей, бир жанына бурулду. Жангы келген бир тенгиз да, салам бере, къатыбызгъа олтурду.

— Тегейли «жылкычы» да келди, энди толу къош болдукъ, — деди жашладан бири.

— Иги сынап къара, Шимал Кавказны жетегейли жети жулдузуну жашлары бирге жыйылгъанбыз, — деди Басхан улу. Тюз айта эди ол, мен кёпден бери да излей эдим Шимал Кавказны миллетлерини жаш тёлюсю бир жерге жыйылып оноу этерибизни. Бизни бир бирибизге ушагъан кёп затыбыз болгъаны, къыйынлыгъыбыз да бир болгъаны бизни артыкъсыз да бек бирикдирирге керекди. Тилибизден сора хазна башхалыгъыбыз болмагъан миллетле бир ниетге келалмагъаныбыз уллу бушуубузду. Ол ууну бизни душманларыбыз — антагонистле ийгендиле ортабызгъа озгъан ёмюрледе. Биз а жыйырманчы ёмюрде да аны ангылап биригалмайбыз. Ол уу бизни биргебизге Драугъа да келип турады. Бизни тёлю ата-бабаладан эсе ол болумну иги ангыларгъа керегине тюшуне эдим мен. Бусагъат болумда уа адыгейлиле, къабартылыла, къобан черкеслиле бирге, Къарачай бла Малкъар да бирге, Чечен бла Ингуш да бирге, дагъыстанлыла бла тегейлиле да табына кёре жүрюйдюле. Дагъыда кёз кёрген зат — хар бирибиз кеси акъылыбызны жаратханлыкъ эди. Дагъыстанлыланы, чеченлиени, ингушлуланы кёплери ол хужу класс кюрешден къутулуп тамам насыплары да тутхан эди. Алада бий, ёзден, къул айырылмагъаны ючюн эркинлик этерик адам

аладан чыгъарына да сѣз жокъ эди. Шыйых Шамильни кюрешинде ол бек уллу ишлерини бири болгъанды — тукъум айырмагъанды. Драуда окъуна айырылып танылады чеченлиле бла ингушлуланы ичлеринде демократия мажал болгъаны.

Тѣртюнчю Иван къабартылы бийчеге юленингенден сора, Къабартыны Шимал Кавказгъа бий этерге кюрешгенди. Не кючюн да салып, Кавказ таулуланы бир-бирине юскюрюп башлагъанды. Орус патчахла 400 жылны ичинде къайсы къавказлыгъа игилик этгендиле. Къабарты бийчени келин этгенликлерине. Адыг халкълагъа жетген къыйылыкъ сау жерни миллетлерине да озуп жетерикди! Не да этип ол уудан жүреклерибизни, къаныбызны тазаламасакъ, Кавказ таулула эрип кетерикдиле деген сагъышларымы, нарсаначы тенгими салам берген аууазы бузду.

— Эй, жашла, тауда жюк алып баргъан улоуу ёлгенча, нек мудахсыз, Кавказ къушла?! — деди нарсаначы.

— Къалай иги этдинг келгенинги! Кавказ таулуланы сенича билген жокъду! Не тюрлю оноу этип жол ачсанг да, хазырбыз! — дедим ёрге туруп, саламлаша.

Кертиси да аны къадар жолу Нарсанадан — Къабартыгъа, Къабартындан — Тегейге, Тегейден Чеген-Ингушха, андан да Дагъыстаннга кѣп айландыргъан эди. Кѣпню кѣрюп, кѣпню биле эди. Ол билмеген тил хазна болмаз эди Кавказда. «Кулак» этип, юйюн тюп этген эдиле. Сора ачы къадар аны, жел чапыракъны сюргенча, сабийлигинден сюре айланган эди.

— Да не айтайым, неден башлайым, жашла мен а? — деди.

— Дагъыстандан башла, Шамильден башла, — дедим.

Азуу бла «Шамильни» сокъду, алгъышладыкъ. Андан чеченча «Мансурну» сокъду, алгъышладыкъ. Тегейча, къабартыча, абхазча да суймеклик тартууланы сокъду... Сора ауздан бийик алып Къарачай-малкъар тилде «Хасауканы» жырлады. Ахырында «Аймушну» ариу макъамын сокъду, барыбызны да эсибизни ийдире.

— Эшитемисиз, жашла, макъамларыбызда башхалыкъ жокъчады. Аллах бизни бир этип, бир бирибизге ушатып жаратхан эсе, биз а анга къаршы барып, башха болуп нек кюреширге керекбиз?! — деп ышарады. Хар тилде чамнакъырда этип жашланы кѣллерин кѣтюреди нарсаначы. Бир тилде айтып бошаса, ангыламагъанлагъа орусча кѣчюреди. Орусча сѣлешгени да бек тазады. Аллах анга факхмуу къызгъанмай бергенди. Факхмуу бла да къалмай ишленмеклиги, адамлыгъы кѣплеге юлгю болурчады. Арыгъан

болур деп турсакъ, «Асланбийни» согъуп, жашланы да эжиуге къошуп жангызгъа, аякълары жерге жетмегенча барады. Жашлагъа да тепсеуню «жукъдургъанды» да, жашла да барадыла жангызгъа. Айны, эки тауну арасын-дан чыгъып тюз юсюбюзге къарагъаны, жашланы аякъ алышларын кюндюзгюдеча кѣргюзтеди. Тепсеуден эригип, жыргъа кѣчдюк. Манга да кѣзюу жетди. «Дин къазаутха баргъан жашны жырын» башладым:

Турчу, Аубекир, суйген тенгим,
Келчи былай къатыма,
Атланайкъ узакъ жолгъа,
Минчи тору атынга!

Жашла минип атларына,
Узакъ жолгъа кетерге.
Салам берип къартларына,
Дин къазауат этерге.

Ай да жарып чыккыгъан эди,
Жулдузла да жылтырай...
Сау кѣрейим, балам, деди,
Къарт анам да къалтырай.

Айтдым: «Анам, сен жылама,
Сюрт жыламукъларынгы,
Дин къазауатха барама,
Излеме къабырымы.

Мени къабырым боллукъду,
Кенг тюзде, не таулада?..
Къоркъма, анам, къалмаз къаным...
Тамычысы да жаулада...

Менден да кезиуню адыгейли тенгибиз, андан да лезгинли тенгибиз алып жырладыла. Экисини да къалгъанладан айырылып ариу ауазлары бар эди. Кѣлюбюз кѣтюрюлюп, сагъышларыбыз да журтубуздача болуп, жүреклерибизге кюч кирип, жырдан, тепсеуден политика ушакълагъа кѣчдюк.

Кечени жерден сюрюп думп эте баргъан кюнню, таякъларыны учлары жютю къар тѣппелерин къызартып башлагъаны бла, бир-бирибизден, разы саламлаша, айырылдыкъ. Мен да атларымы алып арбаларыбызны къатына келдим. Анам ингирден жарашдыргъан арбаны жанына орнума жатханым бла жукълагъаным тенг болду.

ИНГИЛИЗ АШАРЫКЪ

— Эй, бери кьоп, кюн орта болгъанында да, не жукъуду бу?! Кулистан, Аллах-Аллах, къалай жукъучуду жашынг — деген тауушлагъа уяндым. Кертиси да кюнню Драу ёзеннге бийикден къарагъаны заманны кюн ортагъа жууукълашханын белгилейди. Хар замандача мени кьоручу анам:

— Ол сиз айтханча алай жукъучу тьююлдо, тангнга дери атланы кютюп, кёп болмайын тыяннганды... — деди.

— Анам, неге жууап берип кесинги къыйнайса, ала сени ачыуландыралсакъ деп кюрешедиле. Атланы тоюп тургъанларын а кёредиле — деп, туруп, атланы да тал терекни салкъынына тагъа, бет-къол жуууп, ашап бошаргъа, «хапарбергенни»: «Эс бёлюгюз!» — деген таушу келди. Ызы бла да: «Бёлекле, штабха азыкъ алыргъа келигиз!» — деди.

Уллугъа, гитчеге да бирча берликдиле бир ыйыкълыкъ ашарыкъ, хайыуанлагъа да берликдиле — деген хапарла чыкъдыла. Бардыкъ.

Шоколадла, кофе, ароматлы сигаретлери эм да къалгъан затлары ингилезилени германлыладан бай болгъанларына шагъатлыкъ эте эдиле. Тюзю, бизникилени кофеден, ароматлы сигаретден терен хапарлары жокъ эди. Биз, махорканы газетге буруп, арпаны да кьуруп тартып... жарашдыргъан болсакъ да, шукур эте келгенледенбиз бу урушну ёртенинде. Кьуру биз тьююл, Россиядан келген халкъла битеу да алайды дерге боллукъду. Ингилезилени ашарыкъларына кьууаннгандан, айыралып аланы махтап башлагъанла да кёрюндюле. Кёп да турмай лагерни къыйырында «Къара базар» башланды. Кими ашарыкъ, кими кийерик, сигарет, шоколад, виски, сатып, алып кюрешедиле. Хар зат толуду. Быллай базаргъа биринчи кере тубегеним амалтын, хар затха сейирсинип къарайма.

Былайда Американы, Англияны, Австрияны, Италияны, Германияны, Францияны ахчалары бла бардырадыла сатыу-алыуну. Алтын, кюмюш ахчала да жорюйдюле. Мени бек сейирсиннгеним — бу къатышхан заманда тюрлю ахчаланы курсларын табып, хар бир затха багъа биче да къалай биле эдиле адамла?

Базарны бир къыйырында бир жыйын кёзюме илинди. Къатларына баргъанымда, барысы да мен таныгъан адамла эдиле. Орталарында, немца тилни иги билген бир тенгиз, герман газетни окъуй эди. Таматаладан бири келигиз,

басынып кёзге тюшмейик да, ары чегет кыйырына барып тынгылайыкъ, деди. Киши угъай демеди. Ол аллыбызда, биз да ызындан тизилип, назы терекни салкынына жетип, олтуруп, газетге тынгылайбыз.

Газетде Берлинни орус аскерле алгъанларын, Гитлер кесин ёлтюрсенин, тёнгегин да бензин бла жандыртханын, Геббелс бла битеу юдегиси от ичип кырылгъанларын, Германияны тобукъландыргъан генералла, маршалла: Эйзенхауерни, Жуковну, Монтгомерини, Де Голлну суратларын да салып, хапарларын жаза эдиле. Дагъыда, Герман тамагаланы американлылагъа кеслерин теслим этерге ашыкъгъанларын, Германияны тёртге юлешингенин, Англияда битеу кырал сайлаулада ишчи партия хорлагъанын д. а. к. затланы окъуду тенгиз.

— Да, жашла, билгенимча окъуп кёчюрдюм,— дей, бизге къарады.

— Аллах разы болсун, биз билмеген кёп жангы затны билдирдинг. «Окъумагъан сокъурду» дейдиле. Тил билген къалай игиди. Оюм алыгъыз, жашла! — деди къартладан бири. Жерибизден кымылдамагъанлай, газетни сюзюп башладыкъ. Сёзню кёбюсю Гитлер бла Геббелсни юсюнден барады.

— Гитлер керти фюрерча ёлдю, жесирликде термилмей,— деди бири.

— Аманны ёлюю да амандан» дегенча, дуняны да кюл-кёмюр этди, кеси да болду кюл-кёмюр,— деди башха да.

— Гитлер тос къатынын да кюл этдиргени, аны кызгъанчлыгъын, жаныуарлыгъын кёргюзтмеймиди?! Амма, ол Геббелс-пасыкъны, кеси сабийлерин кёзю кыйып, от ичиртип ёлтюрсени жаныуардан да жаныуар болгъанын, къалай ариу кёргюзтеди?! Сабийлерин ким тутуп ёлтюрлюк болур эди?! — деди бир башха тент.

— Къайдам, тейри, билген кыйынды... термилтмей кесин ёлтюрсенин тап иги этген да болур... — деп сабырланды бирибиз да.

— Сабийлени ёлтюрсенден уллу жаныуарлыкъ жокъду дуняда! Кимни сабийи болса да болсун, аны не хатасы барды? Алай а Геббелс да ангылагъан болур «Биреуню бёркюн алсанг, бёркюнге сакъ бол» дегенни магъанасын?! Фюрерине эм да Национал Социалист партиясына тазалыгъын кёргюзте немца миллетге да ахыр пропагандасын этгенлиги болур эди? — деди дагъыда биреу.

— Не десегиз дегиз, ала асыры учуз къутулдула! Дуняны къаннга, иринге бояп, миллионланы кюл этдирип, ачлыкъ, жалангачлыкъ, ёксюзлюк сынатып... Гитлерни,

аны партиясын заманында ангыламагъанлыкъ ол жахилликден эди. Герман миллет сермешлени сынай-сынай безген эди... Экинчи дуня урушха, сау дунягъа жау болуп чыгъып да не этерик эдиле?! Къалай ангыламадыла заманында?! Энди ол затлагъа биз оноу эталмазбыз. Бир иги жорукъла чыгъып дунягъа энди бир тынчлыкъ келге эди! — деген жаш да сёзюн бошады.

Сёлеше келгенлей, биягъы бизни ичибизден башхаланы фикирлерин жаратмай даулашып кёлкълалды болгъанла да табылдыла. Бири туруп да «кетди, алай болса да «бир-бирибизге тынгыларгъа юйренейик» деген сезимге бойсуна къалдыла.

Он алтынчы башы

КЕП ҚЫРАЛЛАНЫ БОЯУЛАРЫ ДА ТЕНГИШДИ

Шах тенглеча, бир бирибизге къарай, сёзе бир кесек заманны тауушсуз турдукъ. Бирибиз: «Жашла, биз тауулагъа «Мнликни» тамыры терен синнгенди. Ол бизге бир заманда да игилик этмегенди. Хар адамны фикирине да сый берирге юйренигиз! Ол айтханча этемисе, этмеймисе артдан, ол сени ишингди. Германия, кеп миллион адамы болгъан, онглу къырал эди. Биринчи дуня урушда хорлагъанла энтда хорларыкъбыз деп акъыллары алай болур эди. Алай болса да, Герман миллетни эм уллу жангылычы Гитлерге властны бергенлери болгъанды. Бизге къыйынлыкъ жетдирген да Сталинни уууна Гитлерники къошулуп болгъанды. Онглу онгсузну жутхандан сора биз не кёрдюк?! «Елген эшек бёрюден къоркъмайды» — дегенлей, бизни кишиден къоркъургъа да къалмагъанды къарыуубуз. Бизге не тюрю бояула да бир болгъанын ангыладыкъ» — дей, ахсына, бир кесекге сабыр болду.

Арт жанында олтургъан бир: «Бояуламы дейсе? Мен ангыламадым, не бояу хапарды ол?» — деп сорду.

— Бояуланы сен иги билесе... Ол биз жашагъан Россияны эски бояуу акъ эди, артда къызыл болду. Коммунист диктаторла — Ленинни, Сталинни бояуларыды къызыл бояу! Гитлерни бояуу — мор бояу. Бири — оу, бири — шау! Кеслерини сандыкъларына бояу болсун! — деди ачыу-луракъ.

Ол кезиуде, башха сёлеширик бар эсе да, генерал Солтан Қылыч-Герий жети нёгери бла къатыбызгъа келди. Аны юсюнде чепкени, санларына кёре бичилип ишленгенча тап жараша эди. Кенг жаурунлары, инчге бели, жылы-

на кёре жаш кёргюзтедиле. Башында бухар бёркю, алтын белбауу, кюмюш кьамасы, кюмюшбаш маузери, кьара сахтиян меслери, кьумукь чарыкълары... аны кавказлы генерал болгъанын кьалай ариу сыфатлай эдиле. Башдан аякъ кеси миллетибизни кийимлерин кийген генералгъа суююп кьарай эдик. Жашланы бири генералгъа кьарачай-тыла болгъаныбызны билдирди. Генерал саламлашып, тынчлыкь-эсенлик хапар соргъанындан сора: «Аперим кьарачай жашлагъа! 23 жылны мындан алгъа батыр аталарыгъыз, кьарндашларыгъыз бла болгъан кюнлерими эсиме тюшюрдюгюз. Артда сизден айырылып кетген эдим... Кьалай ачы кюнле эдиле бизни миллетибизден, жерибизден айыргъан кюнле. Энди уа ма Аллах буюрду да, энтда тюбедим сизге. Энтда кёрюрбюз Журтубузда бир-бирибизни! — деп, кёп таныгъанларыны атларын да айтды, жигитликлеринден да талай кьысха хапарла айтды.

Ол таныгъанларыны бир-бирлерини ачы хапарларын бизден эшитип, бек кьыйналгъанын айта, кёзлери жыламукьдан тола, саламлашып айырылды.

Ол кетгенлей, биз да жангыдан олтурдукь. Ичибизде жукь сёлешмей, кьаралып тургъан жаш сёзюн башлады: «Кёрдюгюзмю, ол пасыкьны ариу айта билгенин?! Аны ууундан ёлгенлени бюгюн суюеклери да кьалгъан болмаз, ол а айланады Европаны ары бла бери жырып. Аны ачысын битеу халкьыбыз сынагъанды. Аны ууундан илинип Сталин да бизге «контрреволюцион Кьарачай» деп атагъанды!» — деп, генералгъа кьажалулугъун бизге билдирди.

— Эй, эй, сен кьаллайла сёлешесе?! Адам айтырынкъайтырын билип сёлеширге керекди! — деди тенгледен бири.

— Сен не билип айтаса?! Мен билип сёлешеме! Терсиди айтханым?! — деп тегерегине кьарады ол «тишкьысхан».

Айтханларын киши ушатхан болмаз эди, аны сёзюн тутхан табылмады.

Жашланы бири: «Айтханларынгы тюзге санамасанг, сёлешип кюреширик болмаз эдинг. Алай а сен терс сёлешесе! Сен генерал терс этди, тюз этди дерча кимсе? Сен генерал нек болалмагъанса, болгъан тынч эсе — ол биринчи. Экинчиси — ол кавказлы бир кьартды, генерал болмаса да, бизге жарашмагъан сёзледиле сени артындан сёз этгенинг. Патчахха кьуллукь этгенди, аны генералы эди ол, патчахха тюз болургъа деп ант этгенди... Арт заманлада уа Шимал Кавказны азатлыгъы ючюн кюрешгенди. Аны ачы жашау жолу бизни таулагъа келтиргенди. Мадар табалмай, кьачды журтундан. Сен а генерал болуп кьачып-

мы айланаса журтунгдан?! Сени ючюн инжилгенле да болгъан болурла Къарачайда?... «Кёзюнде тереги болгъан чёбю болгъаннга, сокъур» дегенча... Генерал, ары-оракъ бери-чалгъы болмагъанды, бир кере этген антына тюз болгъанын сыфатлайды аны жашау жолу. Генерал сыйын сакълагъанды ол!

СССР-ге тюз болургъа деп сен ант этген болурса? Алай эсе, былайлагъа келип нек айланаса? Турсанг а кызыл байракъны тубюнде НКВД-чыланы маскелери болуп?! Ангылаядынгмы генерал бла кесинги ортангы узакълыгъын?! Кесинги билип, къабынгдан чыкъма! — деп, тамам къаты сёлешди.

«Сёзчю» да жууап эталмай, акъырын къобуп кетди.

— Башында аз-кёп да суу ышаны бар эсе, бир затла ангылагъан болур?» — деди бири.

— Бираз ажымым барды,— деди башхасы да,— аны башында бир заты болса, кете туруп бир зат айта кетерик эди. Ол ичини кирлигин, аман ниетин жашыралмады, ким болгъанын ачыкълай кетди...

— Халкъны ичинде быллайла да бардыла... Бир сапда тохтамагъанла... Акъгъа — акъ, кызылгъа — кызыл, моргъа — мор,— деп, тенгим мудах сёлешип, сабыр болду.

— Инсанла барысы да бирча болсала, жашауну не сейирлиги, не багъасы боллукъду да?! Къайда да туберикдиле аллайла. Алагъа кыйыналгъандан файда жокъду... «Аман адам этегингден тутса, этегинги кес да къач» дейдиле. Этегинге жабышхандан озуп къолунгдан къадалса, сора жетдирип къачаргъа керексе? Да жашла, анам къайгъы эте болур. Эсен кёрюшейик, мен бара-барайым,— деп ёрге турдум.

— Не, этегинги кесип къачханлыгъынгмыды бизден?!— деди бири. Жашла харх болуп кюлдюле.

— Сиз жүрегимден тутхансыз. Аны кесип къачаллыкъ туююлме, тенглерим. Айып этмегиз, барайым,— дей «стауатыбызгъа» жол тутдум.

Бир-эки жерде кырдышха олтуруп карт ойнай тургъанланы къатлары бла озуп барама. Бюгюн аланы бир къауумларын базарда да кёрген эдим. Этген баришчиклери хуржунларын кичите болур. Хуржунларын бош этгинчи сермешириклерине не сёз бир къауумланы, дей барама.

— Аллахха шукур, ашхам ушхуургъа да заманында бир келдинг... Ол хайырсыз былайтын озуп бара эди. Алгъаракълада салам берип озуучу эди, бюгюн а къаралып бара эди. Жукъ айтхан болурмуса анга?! Кимге айтханымы ангыладынгмы?

— Ангыладым, анам. Тенгле манга да жетдирмей кереклисин тапдыргъан эдиле.

— Аллах бла тилейме, итлени кесинге ёчюкдюрме! Билесе, ала этмеген не аманлыкъ къалгъанды... Қъолларындан келсе, былайда этериклери да алайды.

— Аначыгъым, бош жерде жанынгы къыйнама. Ол кесин-кесинден юрке айланады.

— Не эсе да эсlegung, ашарыкъ хазырды, жыйылсынла, хапар бер,— деди анам.

Он жетинчи башы

КЕТЕРМИ ЭДИМ...

Бу кечеми да рахат жукълап тангымы атдырдым. Эрттенликде кюнню нюр таякъларын къонгур булутла бизден жашырдыла. Бир къарала, бир агъара келип, бизде Кавказдача кёк къара кечеге ушады. «Жангур къоркъууун жел этер» дегенни кертилигин кёргюзте, тауладан эннген желле шууулдап, жауар жаундан хапар айтадыла. Биз, Кавказ таулада туууп ёсген таулула, табийгъатны тилин ариу ангылайбыз. Алай а, бир ангыламагъаным, келликни биле тургъанлай, ышаннганча этип, заманында андан кесибизни толу сакълар къайгъылы болмайбыз. Сора, иш тереннге киргенден сора, «Озгъан жауунну ызындан жамчы алып къуугъанча» этебиз. «Бизни уллу кёллюлюгюбюзденми, огъесе, эринчиклигизденми?» — деп сагъыш этеме. Андан да андан да болур дегеннге ушатама...

Туманла къаралгъандан къарала, бир-бирлерине ёшюн ура, къайырыла, хыны сермешедиле. Тауушу жетгенден алгъа, кёкде элияны буу мюйюзю кёрюндю. Жангур тамычыла бла бирге, тауушу да жетди. Жангыдан къутургъан бетге кире элияны тик энишге жиберген жилтин окълары, бийик къаяны эринде терекге тийип, бутакъларын муру-чуру эте, тёнгегин жандырды. Аны жукълатыргъа себеп болгъанча жангур «челекден къуйду». Насыпха, арбабызны юсюнде, Украинада жарашдырылгъан къолан кийиз бар эди. Ол бизни жай иссиден, жауундан, къыш да къардан сакълай келгенди. Аны тубюне кирип, арбада олтурабыз.

Анам, ана тауукъ балаларын къанат тубюне жыйгъанча, бизни къатына къысды. Эй, жарлы анала! Қъалай бек сюесиз сабийлеригизни, биз а къалай аз ангылайбыз сизни?! Ана жюреги, ана сезими баласы бла жюрюйдю ёмюрю, баласы уа аны сезалмайды.

— Аллаху тагъала керекли жерлеге жауун жаудурады, берекет келтиреди. Жауа тебрегенлей, берекетни аллын тыяр ючюн шайтан, хыйлала этип, жауунну берекетин тыяргъа кюрешеди. Аны алай кёрюп, Аллаху тагъала кеси, мёлеклерине айтып, шайтанны ачы тукъум сюрдюртеди, кюйдюртюрге буйрукъ береди. Шибиля тебрейди шайтанны сюрюп, окъла жюздюрюп, шайтан да къачып, талагъы туруп бир бугъунур жер кёргенлей мыллыгын ары атады. Аллахны бирлигин, Байхамбарны да хакълыгын айтхан адамланы къатларына шайтан келип бугъуналмайды. Ачыкъ жерледе къалгъан шайтанны уа шибиля урады да кюл-кёмюр этеди.

Аны амалтын хар адам Аллахны, Байхамбарны эсинде тутаргъа керекди. Аланы атлары айтылгъан жерде жүрекке шайтан киралмайды. Ашхадуен ла иллялахны... «юч кере айтхан бек сууапды» — деди анам.

Барыбыз да бир аууздан айтабыз анам айтханны. Тюз жаныбызда аллай бир шибиля урду, арбабызны орнундан тебиндире. Хоншу тал терекни тюрбюнде арбадан келген ачы таууш эсими бёлюп, кесими арбадан тышына атдым. Уллу тал терекни ургъан шибиляны зараны тюрбюнде арбагъа да жетген эди. Насыпха, ачыгъан жокъ эди. Кюн иссиде арбаларын терек салкъыннга тартып, жауун жауарны аллы бла уа уллу кёллюлюкденми, эринчикликденми, не эсе да терек тюрбюнден заманында жанлаялмагъан эдиле.

Дагъыда талай кере кёк чартлай, жауун да берекетин былайгъа толусу бла бергенге санай, бизден узакъдан узакъ кете, тохтады. Ырхыла баш энишге чаба, жангы жолла ача, ашыгъыш Драугъа барадыла. Аны кёк бетин сары — къонгургъа боягъандыла. Тылпыулары къуруп тазалыкъгъа чыгаргъа излегенча, Драуну толкъунлары мыллыкларын бир кёкге, бир жагъагъа атадыла. Чыгъып кеталмасала зор жорукъгъа бойсуна, аллыбызда бир себеп табылыр эсе уа дегенча баш энишге ёлюм къара чабадыла. Кеслеринден ауурлукъну атхан къонгур булутла: «Сен да бир кёр биз кёргенни!» — деп, Драуну табанлагъанча, жүрюгенлери женгил болуп, сыртларын ургъан аязгъа буруп, тау артлагъа кетип барадыла. Кёк да шукур этгенча, сабыр-сабыр ачыла, ахырында бийик житилеге кесин уругъа тебреген кюнню таякълары кёндеден тюше, сау къалыгъыз дегенча эс эте: кёзден ташайдыла. Кюн-чыкъгъандан чыкъгъан айны акъ бети да сабыр сабыр нюрлене, башыбыздан къарады. Тазаланган гокга хансланы, тереклени жаннет ийислерин терен солуй санларыма къарыу келгенча болама. «Бир аз ауурду бу ийисни солу-

ган» дегенни да эшитеме. Ким биледи, отну, топну ийиси юч жылны солуп келгенлеге жаннет ийис асыры таза болуп башларын төгереками айландырады, огъесе Кавказны ийислерин солугъанча болуп жүрекклери такъырма болады аланы?

Жер мылы болгъаны себепли жашла ушакъ этерге жыйыллыкъ болмазла дей, от жагъабызда олтуруп да туралмай, тизилген арбаланы жанлары бла селешгенлеге къулакъ ийе ары-бери келеме.

— Ахчангы да сал, картларынгы да ал къолунга,— деген ауазны эшитдим.

Жангылмадым. Ол иги тенглерими бирини ауазы эди. Гартынмай къатларына бардым. Ала арба «чатырында» эдиле. Таууш этдим.

— Эй, Боташ улу, сенмисе, кел, кир бери — дедиле чатырны «эшигин» ача:

— Салам алейкум — дедим. Жууап берген болмады. Сейирсиндим. Акъылыма: «Аманмы этдим келгеними? Мени суймегенликми этедиле?» — деген соруула келе, «кертми эдим» деген акъылгъа келе, дагъыда кетип къалалмай, хар неге сынап къарадым.

Он сегизинчи башы

ТАМБЛА КЕЛИРБИЗ

Арбаны арасында, кюбюрню юсюнде жау чыракъ жанады. Тёрт мюйюшде тёртеулен тюрк факирлеча аякъларын тюплерине жыйып, олтуруп, карт ойнайдыла. Арбаны ичине жауун кирмезча, тууар терилени жибитип, чёртлеуюк чыбыкъланы да къынгыр бюгюп, арбаны кюбюрнююкки къыйырына бегитип, суу терилени да чыбыкъланы юслерине тартып — созуп, Акъруссияда тикгенича турады. Мен аны эскерип, ол къыйын кюнлени эсима келтиргеними ангылагъанча, тенгим мени таба къарап ышарды.

— Айып этме, карт ойнагъан бизни бирибизге да келишмейди, гюнахды, Аллахны сыйлы саламын бергенинге, анга «Алейкум ассалам» деп айтыргъа, бютюн да гюнах иш этмейик деп, аны ючюн ауузубузну къысып турабыз,— деди негерим.

— Да мен а нек «эшегигиз ёлгенди» деп тура эдим. Эшитмеген бир жангы затны да билдирдигиз,— деп олгурдум.

— Ойнарынг келе эсе, бусагъат бошайбыз, сен да къошул,— деди тамата.

— Да ойнамай, не иши кьаллыкьды? — деди бири да. Мени айхай-айхай — деп, кьызынмагъанча кьрюп: Да биз да кьайгъы сагъышланы чачайкь деп, амалсыз дыгалас этгенлигибизди — деди ючюнчю да.

— Дунияда жети чыракъ жандырып излесенг да табалмазса кьайгъы-сагъышланы мындан бек чачхан оюн, — деди тёртюнчю тенг да.

— Мынга терен кирип ойнагъандан да Аллах сакъласын! Бирерибиз бирер жерде жатып аман сагъышланы этип тургъандан да жокъду магъана. Тамбла не боллугъун да Уллу Аллахдан сора киши да билмейди... Кьойчу, Боташ улу, ары мюйюшде, кюбюрчекде, суусап кьандырырча зат болур, алчы бери, — деди тамата.

Айтханын ангыламагъанча эте:

— Драу сууну шуууллдагъан тауушундан да кьандырылыкьса суусабынгы...

— Да ол да бюгюн кьаралгъанды да, ичалмагъанма, тур, «уллу айтханны этмеген уллаймайды», тур да, бери ал ол шешаны, «къара базардан» алгъан эдим быллай бир кюнюбюзге жарар эди деп.

— Да жангыз шешаны кимге дарман этериксе, тохтагъыз бир кесек сабыр болугъуз, — дей, чыгъып кетдим.

Мен да базарда алып жашырып тургъан ингилиз вискичигими алып ызыма атландым. Терекге сыртын тиреп, сюелип тургъан малкъарлы тенгим Басхан улуну кьрюп, къатына бара:

— Кеченг ахшы болсун, эркек малкъарлы, не ишлейсе кесинг жангыз былайда?

— Тели къарачайлыла бал излейбиз деп, кечегиде бир бедишлик болмасынла деп, ма къарауул болуп турама былайда, къарачайлы гугурукгу!

— Алан, эркек деп бизде залим адамгъа айтадыла, сен а манга гугурук деген атны нек илиндирдинг?

— Да бизде да гугурук деп эркекге айтадыла, — деди ол да кюле.

— Хы, ол да алай болсун, Драудан суу анасы чыгъып сюйресе, не этериксе? Малкъарлы болгъанынгы танымай турады ансы, жетерик эди. Жанууар жыртханча жапхагъынгы жыртып, жанынгы жапхагъынгдан чыгъарып, жарлы жашланы жылатырын билмеймисе?

— Биринчиси — суу анасы малкъарлыла бла къарачайлылагъа ёч болуучуду, мен а таулума! Экинчиси — таулу жашла, тели къарачайлыла башлары женгнген жанына кетип къалмасынла деп, къараууллукъ этип чыгъадыла кезиу-кезиу тангнга дери. Шёндю мени кёзиуум болуп, сюелеме.

— Да аны алгъадан билдирген болсагъыз, «жумарукъ жапхакъ» берлик эдик хакъыгъызгъа. Кертиси бла да не ишлейсе былайда?

— Кёзюме жукъу кирмей, чыкъгъан эдим «ыстауатдан», тенгледен бирине туберме деп умутлу эдим да,— Аллахха шукур...

— Кел биргеме сора, хуржунунг къалып эсе, тангнга дери карт ойнарыкъбыз,— дедим аллында тебрей.

— Жаша, алан, къайгъы чачар тап зат тапхансыз,— дей ызымдан тебреди.

Арбагъа киргенлей: «Ма сизге малкъарлы кулак», Драугъа секирирге тебрегенлей, къутхарып келеме, алай жетмесем билесиз быланы, хар не да кёзлерине туман кёрюнюп секирир тебрейдиле»,— деп жашланы кюлдюр-дюм.

Саламлашдыда. Басхан улуну ала да таный эдиле.

Шешаны кюбюрню юсюне салгъанымда, тамата:

— Эй, эгечден туугъан, «уллу къазанда бишген эт чий къалмаз» деп, тюз айтадыла. Хайт деп энди тангны атдырырча затларыбыз да барды, карт оюнну бир кесекге кююгъуз,— дей билдирди. Хар кимни жылына кёре олтурур жери белгили эди. Манга да «эшик арты» жетди. Арагъа ётмек, бишлакъ салып, жарашып олтурдукъ.

Шапалыкъ манга жетди. Къонакъбайыбыз да ол айтхан шешасын чыгъарды. Ичебиз, ойнайбыз, кюлебиз. Тамбла да жыйылыргъа оноу этебиз. Билмейбиз тамбалгъы кюн бир къауумланы ахыр кюнлери боллугъун.

Басхан улу:

— Аланла, эки гюнях ишни бирден эте тургъаныбызны киши кёрмесин, Аллах кечсин!

— Гюнях этсенг бир жолгъа кёбюрракъ этип кюяргъа керекди. Ач болсанг, урушда, тутмакъда тонгуз этден къабаргъа да болады. Бизни жүреклерибиз ачдыла, чагъырчыкъ ичип аны токъ этгенлигибиз ючюн бу къыяма кюнледе Аллах кечер,— дейди тамата, ышара. Чагъырдан, жукъудан кёзлерибиз къызара, картланы иги кёрмей башлагъаныбызны сезген тамата, арбаны тери «эшигини» къыйырын ачып эшикге къарап:

— Энди, жашла, андан адам эслегинчи чачыла башлайыкъ,— деп буюрду.

Саламлаша чачылдыкъ. «Ыстауатда» жан къымылдагъынчы, атларымы ашларын, сууларын жарашдырып, тангны жарыгъы бла жукъуладым.

Анамы:

— Тур, а, жаш, кюн орта болгъанды,— деген ауазын-

дан уяндым, къайда ким калакла бла айланып келесе? Танг ата келип жатханынгы кърюп тургъанма. Бу хайырсыз заманда, жүрегиме нек къркърюу саласа? — деп, кърюме мудах кърарады анам.

— Анам, Аллах ючюн кеч, башым кърсып жукълаялмагъанымда жашлагъа баргъан эдим да, ала да менлейин эдиле да, тангнга дери сагъышланы чачаргъа карт ойнадыкъ.

— О, жаш, Аллахдан къркърмай, ол оюнну уа къралай ойнадыгъыз, аны адам эшитмесин! Аллах, Аллах, Аллах, бек уллу гюняхды, артыкъсыз да ачхагъа ойнагъан, билемисе сен аны? — деди, сабийчикге соргъанча.

— Аначыгъым, ойнап айтдым, биз тюз олтуруп ушакъ этип тургъанбыз, — дедим кърлюн алыргъа кюреше.

Карт ойнагъандан сора да, ичгеними билсе анам, сора жүрегине жара тюршерик болур эди, харип.

Мууал болгъан бетине, жукъусуз кързлерине эслеп кърарагъанымда «адамлыкъ жокъду менде да» дедим ичимден кесиме. Мен да алай эте тургъанлай ол бюгече олтургъанладан эки негерим келдиле. Эшитген хапарларына кере, ингилезле бир-эки сагъатха элге барып кърайтыргъа эркинлик берген эдиле.

— Ингилез кърарауулла жумушакъ болгъан эселе, жүрчюгюз, тегерекге сынап бир кърарайыкъ, — деп тебретим. Жашла да ызымдан атландыла. Арбаланы жанлары бла озуп барсакъ, от жанында олтургъанла, тау намыс эте, ерге туруп, чакъырадыла. Биз да алгъыш эте етюр барабыз. Арбаланы кърыйырына чыкъргъанбыз, ингилез кърарауулланы кърдюк. Ала бир-бирлерин кърюр жерде, экеулен-экеулен сюелип, ары-бери бара эдиле. Бизни айырылып чыкъргъаныбызны кърюр эки аскерчи бизни таба келип, къратыбызгъа тохтап, сынап кърарай эдиле. Мен «Нало» дедим, ала да, саламыма жууап кърайтардыла.

— No speak English, — дедим бир ыйыкъдан бери юйренген юч-терт сърююю бир-бирине жалгъай.

Ала да бир затла мурулдай келип, бир затланы айтдыла, ангыламадыкъ.

Бир-бирибизни ангыламазыбызны сезе, тенгим къроллары бла ангылатыргъа кюрешди, аузу бла да: «Элге барабыз, жиберигиз!» — дей. Солдатла бир-бирлери бла оноулаша, бизге кърарай, эки бармагъын къргюзте сора сагъатын къргюзтдю.

«Ангыладыкъ» дегенча башларыбызны силкдик. Ерюш суремни айланч жоллары бла таянып барабыз. Арыгъаныкъда жолну жанына дуппурчукъгъа чыгъып наз терекни салкъынында олтурдукъ.

Солуун ала тенглери ми бири:

— Дагыда сен эшитмеген бир хапар барды... Айхай санга айтханлыкыгыа ийнанмазса?..

— Да айт...

— Апон бла уруш этерге излегенлени кеси разыланы жазгъан этедиле дейдиле. Къзакъладан бир талай адам жазылгъан хапар жюриюдю. Сен не дейсе анга?

— Биринчиси: Апон бла уруш этерге атлы къзакъла керек туююдюле, тенгиз аскерле керекдиле. Экинчиси: Апон не болады, къалгъан не болады деген къайгыны биз этмесек да этерикдиле. Кёремисиз бийсиз чибинлеча болуп тургъан кавказлыланы, мени къайгым, кесибизникиледиле бу белгисиз заманда...

Бир кесек солуп, ёрге таянып башладыкъ. Алып тауланы эринлери, нарат, назы чегетлени къыйырында 40—50 юй кёрюндюле. Элге киргенибизде, бек кирсиз эди элини ичи. Тёрт класслыкъ школу, эки тюкени да бар эди. Орамда адам аз кёрюне эди. Эркиши болуп, жангыз бир билеги болмагъанны кёрюп саламлашдыкъ. Италианча андан-мындан бир сёзню чалышдырыгъа кюрешип сёлешдик.

— Эркиши кийим тикген адам бармыды? — деп сордукъ. Къайда болганын юйретди. Юйюне да чакъырды. Жылы саламлашып айырылдыкъ. (Ол кюн жанымдагы эки тенгимден ёмюрлюкге айырыллыгымы, ол къолсузну уа сау 35 жылдан сора мен бери къайтып келип кёрлюкме деп акъылымда-эсимде де жокъ эди).

Бу тапсыз заманда ким-ким болганын билмегенлей, иги этдинг кийим тигиучю излейбиз дегенинги, ахырдан ары да анга бара кетейик деп, кийим тигиучюню юйюне бардыкъ. Эшикни къакъгъаныбызда 50-60 жыллыкъ, орта бойлу киши чыкъды. Немчача билген кесегибизни бир бирине къоша, хапарыбызны билдирдик. Юйюне чакъырды. Австрия юйге мен биринчи кере кире эдим. Ичи бек кирсиз эди. Артыкъ керексиз зат жокъ эди юйюню ичинде. Дуния малдан эсе, табийгъатны тин байлыкны суйгеннге ушай эди, юйню болумуна кёре, юйню иеси.

— Къумачым жокъду, алай болса да сизге юч костюм-лукъ чыгып къалыр... — деди.

— Тамбла келирбиз да, ёлчемин да алырса, фасонуна да биз иги сагыш эте, желирбиз, къуру эки сагъат заманыбыз бар эди да тауусулуп барады. Сау къалыгъыз.

Бизни ийген солдатла ауушуннгунчу, чыкъгъан жерибизге жетип, кирдик.

ГЕНЕРАЛНЫ САУУТЛАРЫН СЫЙЫРДЫЛА.

Генерал Қылыч-Герий юч нѳгери бла бизни «стауат» таба айланганын эслеп, тенглеримден айырылып, «стауатыбыз» таба гузаба тебрeдим. Генерал да ары жетерге мен да ызларындан жетдим. Алайда иги кесек адам бар эди. Генерал салам берип, къол тутуп, саулукъ-эсенлик сорду. Аны къолмей, ышармай тургъаны, бир бушуу болгъанына шагъатлыкъ эте эди.

Ол Қъадыгъа айланып:

— Сиз мени бир тамата къарндашыгъызча кѳрюп берген сыйыгъызны, этген адамлыгъыгъызны къайтарыгъа, жүрегими къандырып айтырча сѳз табалмайма. Мен разыча, Аллах да барыгъызгъа разы болсун. Жюреклерибиз биргеди, дертлерибиз да бирди, Аллах барыбызгъа да болушсун!

Кюмюш оюлу къабы бла кюмюшбаш маузерни узата, Қъадыны къучакълады. Жерге къарап тургъанлай:

— Бу маузерни тарыхы сени ючюн да унутулмаз, мени ючюн да унутулмаз... 1-чи дуня урушда къарндашынг Джатдайгъа «Дикая дивизияда» Балканлада саугъагъа берилген сагъатда бирге эдик. Мен къолум бла берген эдим. Джатдай дивизияны эм батырларыны бири эди, батырлыгъы ючюн берилген эди бу анга. Қавказгъа элтип, усталагъа омакъ кюмюшле бла жасатдыргъан эди. Елген сагъатында да рахметлини жанында болгъанды. Мен Джатдайгъа къолум бла берип, Джатдайдан санга къалып, 25 жылдан сора жангыдан сен манга Балканлада саугъагъа бергенинг Уллу Аллахны сейир иши туююмюдю?! Джатдай ючюн, сени ючюн бу тарыхлы маузерни сакъларгъа мурат этдим, болмайды. Бююн ингилиз штабдан билдиргенлерине кѳре, маузерни берирге керекбиз: къолдан жукъ келмейди, бой салмай мадар жокъду. Қесинг къолунг бла бер,— деп келгенме... Қѳзлерин къысха-къысха къагъа, акъгъан жиламугъун кишиге кѳргюзтмезге кюреше, сюртдю. Мен да ол кезинде санларымы жызылдата ток ѳтгенча болдум. Қъалгъанла да менича болур эдиле, бир-бирине мудах къарадыла.

Қъады маузерни ала:

— Багъалы генерал, алай, алайсыз да ала эселе, мен берген бла сен бергенни неди башхалыгъы?..

Ай медет, тапсыз болургъаamy башлады дегенча эниште къарады.

Къылыч-Герий:

— Чепкенинги, бёркюнгю, белбауунгу да эрттен бла жиберирме, Аллахдан разылыкъ тап, не кёп сау бол десем да азды.

— Алай деген неди?! Мени дагыда бир толу Кавказ формам барды. Аланы манга нек къайтараса? Кийимле-рибизни да сыйырлыкъ болмазла?

Генерал жууапха хазырланганча бир кесек мычыгъа-нында, Къады къалгъанла да ангылагъынчы, сёзню баш-ха жанына бурдурайым дегенча:

— Келигиз, олтуруп бир жукъ ауузланыгъыз.

Къадыны сёзюнден, бир ауурлукъну юсюнден атханча бола генерал:

— Сау болугъуз, кёп болмай ауузланганбыз, азыгъы-быз барды.

Кетерге тебреди. Къартладан бири:

— Алай боламыды да, бир суусап да ичмегенлей?

Къылыч-Герий:

— Кавказда болсакъ, олтурмай кетмез эдим, кёп кере туз-дамыгъызны ашагъанма, айраныгъызны ичгенме, сау болугъуз! Дунияда Къарачай айранча болурму?! Ингилиз штабдан бири келлик эди, ашыгъышма.

Къарт:

— Багъалы генерал, къарачай айранны къорлугъу бери да келгенди. Альп таулары ханслары да ушар керекли къалмайды Кавказныкъылагъа.

Сёзю башаргъа, 14-15 жылы болгъан къызчыкъ, къолунда сахан табакъ, аны юсюнде да айрандан толу гоппан аякъ бла генералны аллында сюелди. Къылыч-Герий аллына атлап, къызчыкъны ариу эркетете башын сылады, гоппаны алып тохтап-тохтап ичди.

— Эй, Аллах сизге разы болсун, мынча жылдан бери гатыуу аузумдан кетмеген айранны жангыртдыгъыз. Жашагъыз таулу къарындашларым! Сау къалыгъыз!

Жумушакъ саламлаша, Къылыч-Герий Къадыны да биргесине алып кетди. Биз да жайылдыкъ.

Сёзде, ингилизлиле шуёхубузса деп туруп, Шимал Кавказ колонияны таматасы генерал Солтан Къылыч-Герийге бир керохну ышанмакълыгъын бермегенлерини хапары, нйнанырча зат къоймай хар инсанга кесича оюм этдирди. Къайсы сагъышымы ызындан къууаргъа билмей кюнор-талыгъымы да экинди ашап атларымы да Драу суугъа элтип, ичирип алысыннга жайдым.

Хар замандача «жылкычы» нѣгерим, тюбешиучю жери-бизде, сыртын тал терекге тиреп олтурады. Драуну толкунларына эси кетип, шорха ауазы да жүрегине сингип турган тенгими, ненча таууш этдим эсе да, эсин кесиме буралмадым. Жумдурукча бир ташны алып, артындан сюелип, аллында толкуннга атдым. Ызына бурулуп кырады.

— Эрттенли бери сени сакълайма. Нек эсе да толкунладан кѣз алалмайма, алай келмесенг, сизни табагыыз болуп квалган бир зат да туююдю! — деди, мудах кырай.

— Биягы сен, Кавкада Кыобаннымы, Теркними толкунларын эсинге келтирип, кѣзюнге кѣргюзюпмю тураса? Хы, кѣргенсе, сенден сора эсине тюшюргенми барды. Кыатдыр кесинги! — дедим кѣл этерге кѣреше.

— Эй, кыарындашым, кыайгы да сагыш да этмей болмайбыз... Аны кыой да сен бюгюнлю кыайдаса?

Не айтырга излегенин унутханча, сора ызы бла да кюлюрю келмегенлей кюдю.

— Элге чыгып келген хапарыбызны айта келип, ...кыумачы жетерча ангыладым, сен да бу кыолан кийимледен кыутулсанг а...

— Сау бол, кыумач жетмесе да, заман жетиширми... бу кыоланланы атарга бек да разы эдим, кѣреик насыпны... — Эси биягы Драуга кетип бир кесекни сѣлешмей турду. Дагыда:

— Битеу кюнню айланып, бумуду айтыр хапарынг? Сени бетингден мен, ичинги талаган бир затны сеземе... не болганды?

— Кертиди сезгенинг,— дей, Кыылыч-Герийни хапарын айтдым.

Хапарыма тынгылап туруп: «Да энди, иш биз жылардан озганды, болур болганды. Энди былайдан кыачар мадар этерге керекбиз,— деди, бет кыаны мудахлыкдан ѳтгюрюлукге кѣче.

— Айтханынг тюздю, оноунг а бармыды?

— Да юсюбюзде бу кийимлерибиз бла акъ кыаргъалача болуп айланырыкыбыз... Тамбла ол кийим тигиучюге мени да бир элт да, анга кѣре оноу этербиз. Тамбла сагыат 8 бла 9-ну арасында кѣпюрю кыатында тюбеширбиз.

— Бизни элге ийген солдатланы кѣзиулери сагыат 8-де башлана болур дейме... Кел энди, дагыстан, чечен, ингуш кыарндашларыбызга барайык да, билген, хапарыбызны алагы да айтайык, алада да жангы хапар бар эсе билейик...

ШИМАЛ КАВКАЗ КОЛОНИЯСЫ

Шимал Кавказ колониясы Шимал Кавказ мухажирледен кѳуралгъан бир тоблум эди. Тоблум 5 кѳауумдан кѳуралгъан эди: Адыгей, Къарачай, Малкъар, Къабарты эм Осетин юдегиледен. Дагъыстан, чечен, ингуш юдегиле аз болгъанлары себепден, ала башында атлары эскерилген кѳауумлагъа, кѳабыргъалары келишгенлеге жарашхан эдиле.

Шимал Кавказ колониясы тамырын 1943-чю жылда Украинада бир-эки минг адам чакълы бла салгъан эди, артда Драуда 1945 жылда жети мингге жууукълашхан эди. Биз Драугъа эннген кюнледе андан-мындан жесирден чыккыгъанла, герман ишге сюрюлгенле, аскерден жанларын сау кѳутхаргъанла келип кѳошулгъан эдиле. Аланы кѳбюсю дагъыстан, чечен, ингуш жангызла эдиле, кеслерин да бирге, бизни жаныбызда бир кѳауум этген эдиле. Аланы бизнича юдеги, ат, ёгюз кѳайгылары жокъду.

Нёгерим вайнах, авар, адыгей эм да тегей тиллени билгени себепден таныгъанлары да кѳп эди, бек да эркелете эдиле аны.

Сыйаретибизни чечен-ингуш кѳарындашларыбыздан башладыкъ. Бир бѳлек жаш эки ташны бир-бирине жууукъ салып, от этип, аны тѳгерегинде олтурадыла. Отха асылгъан челекден чыккыгъан тылпыу, аны ичиндегисини кѳайнагъанына шагъатлыкъ этеди. Биз жууукълашханлай жашла бирден ёрге турдула. Саламлашдыкъ. «Келигиз, олтуругъуз»,— деп, къаты болдула. Ала бизни олтуртмай жибермезликлерин ангылап, олтурдукъ.

Таматалары болур эди, 30 жыллагъа келген, сыфаты, чырайы, сюеги тамам жеринде бир жаш, нёгерлерини бирине: «кѳонакълагъа кѳарагъыз»,— дегенча кѳарады. Ол да ёрге туруп:

— Шайыбыз бла кофебиз хазырды, не ичерсиз?

Нёгерим анга вайнах тилде жууап кѳайтарды. Ала бир-бирлерине ышарып кѳарадыла.

— Алан, сен быланы билемисе, мени талай жылым чечен эм ингушда кетгенди. Была Кавказны баш къылчыгъыдыла — къылчыгъы... бир зат ичерге керекбиз.

— Манга кофе, сен да ичеринги кесинг билирсе.

Ол да кофени теркирек этгенин билдирди. Кими кофе, кими да шай иче, анда-мында лакъырда эте, хапаргъа киргинчи, сакълагъанбыз—Чечен улу, эки нёгери бла келдиле. Саламлашып олтургъанлай Чечен улу:

— Къалай иги болду келгенигиз, ингирде тюбеширге деп акъылыма салгъан эдим. Не хапар бар эсе да сизде барды?!

Басхан улугъа къарады.

Басхан улу вайнахча бир затла деди, сора манга къарап ышара:

— Алан, сен былача билмегенинги унутуп тебреген эдим, айып этме,— деп бардырды,— Эшитген эсегиз да билмейме Кавказ колонияны таматасына, сезде ингилиз достума, къарт генералгъа бир керохну ишанмагъанларына не айтыргъа да билмейме. Ишле асыры къарангы, эм да къатышып тургъан заман келгенин ангыларгъа керекбиз. Ишле асыры тапсызгъа баргъанча кѳреме.

— Биз да бусагъатда эшитип бек сейирсиндик, ишле тапсыздан-тапсызгъа барадыла, тюз айтаса... Эшитген да болурсуз, Апония бла сермеширге суйгенлени жазабыз деп айланган бир къаугъагъа да тюбеп келебиз. Къазакъла полклары бла кетерге хазырланадыла дейдиле.— Жууап излегенча Чечен улу мени кѳюме къарады.

— Бизде да барды бу хапар, амма, аны къайдан чыкъгъанын не кюрешдим эсе да табалмадым... Айтханыгъызча, бизге билдирмей бир оюнла эте тургъанларына чыртда ишегим жокъду. Генерал Къылыч-Герийни кѳрдюм, бек мудах эди. Аны ичин тырнап тургъан сагъышларын ол да азырларына дери ангылап бошамагъаны таныла эди.

— Тейри,— деди Къумукъ улу,— барыбыз да къадалып бу аскер къайгъыны тохтатыргъа керекбиз. Асыры женгиллик этип, «ѳљюр гѳбелек кесин отха атханча» этгенден магъана болмаз. Къан тѳкгенибиз жетерикди!

Биз да оюмларыбызны айта тургъанлай ючеулен, къолларында да къагъытлары бла, келип, тохтап саламлашдыла.

— Келигиз, олтуругъуз — деди, Чечен улу тамата.

— Сау болугъуз, олтура туругъа заманыбыз жокъду. Разы болуп, Апонлула бла сермеширге барлыкъ бар эсе, аланы жаза айланабыз. Сизден да разы бар эсегиз жазайыкъ. Бюгюн ишибизни битдирип, къагъытланы берирге сѳз бергенбиз,— деди бирлери.

— Олтуругъуз, ашыкъмагъыз, ангылайыкъ не эсе да. Олтурдула.

— Кимди сизге бу къагъытланы берген, эм да къалай айтып тюшюндюргенди сизни?

Чечен улу жашлагъа къарады.

— Ингилиз апчарла бла келип кетген эди, кѳрген да болурсуз, орусча, немсача да суу уста сѳлешеди, полякыды дейдиле. Олду бу ишни жюрютген.

— Жашла,— деди ары дери кесин кючден тыйып тургъан Басхан улу,— къарайма да сиз таза жүрекден, бир иги затла этейик, жамагъатыбызгъа да болушайыкъ деп айланасыз. Амма, кёремисиз бола тургъан ишлени? Бюгюн илагъа Апоң бла уруш этерге аскер керек болса, жарашхан Герман, Югослав... аскерле излегенлери чакълы бир табыллыкъдыла...

II КЕСЕГИ

Биринчи башы

КЪАЛАЙ АШЫКЪ-БУШУКЪ ЭТИП КЕТДИЛЕ...

Кеч къалдыкъ, бери къоп! — деген тауушха кёзлерими ачып кюн бетге къарадым.

— Сагъат тогъузда келирбиз демегенмедик, — деп, С. Ж., сагъатына къарап, гузаба кийинеди.

— Эй, сен а, ёлю жукълагъанча, не этесе, тур! — деп А. Б. уятды. Драуда бет-къол чайкъап кийинди. Анам бизни ашыкъгъаныбызны эслеген болур эди:

— Быллай бир къайры ашыгъасыз? И Аллах ючюн, эслеп атлагъыз, отда къалмукъ шай хазырды, сахачда ётмек, жау, бишлакъ да барды. ашагъыз... Неге гузаба болгъаныбызны ангылар мурат бла кёзюме къарады.

— Тюнене элге чыгъып партной табып келгенме тикдирирге сёлешген эдик. заман табып санга айталмадым, ол костюмлукъ топну битеу кереклиси бла бир чыгъарсанг, ючюбюзге да костюмла этдирир эдик, — дедим.

Анам арбаны къотартып башлады. С. Ж:

— Кулистан, сен ашыкъма да хар затын хазырла, кеч къалыргъа башлагъанбыз, бюгюн ёлчемлерибизни алдырайыкъ да, тамбла къайсыбыз болса да бирибиз элтирбиз. Бу гермен миллет заманнга уллу акъыл иеди! — деди. Анам да: «Аллах ючюн, кесигизни эслегиз!» — деди. Аякъда ашыкъ-бушукъ этип жубанып Иршенни жолун тутдукъ.

Шимал Кавказны штабыны жанында эрттенни бу эрттен сагъатында иги кесек адам жыйылып эди. Къайтдыкъ. Бизни кёргенлей, таматаладан бири бизни аллыбызгъа келди. Саламлашдыкъ.

— Иги болду сизни былайда кѳргеним. Ингилиз штабдан биреу келип хапар берип кетди. «Сагъат онбирге Шимал Кавказ колонияны битеу таматалары хазыр болуп туругъуз, комиссарла келликдиле. Фельдмаршал Х. Александр кеси сизни — таматаланы конференциягъа чакъырады, танышыргъа, кѳрюшюрге сюеди, мындан ары жашауугъузну юсюнден сѳлеширикди, бир сагъатлыкъ жолду, ингирге къайтырыкъсыз», — дейди.

Кѳп тюрлю соруула сордукъ, амма, ол алагъа къаллай жууапла алып жанлады.

— Генерал Къылыч-Герий алайда болур эди. Ол а не анга эди?

— Къаны бек тюрленип мудах эди. Кеч хапар бергенлерине жаны къыйналгъанын ачыкълай: «Барыбыз да бармай, хар къауумдан талай киши айырылып барсакъ болмазмы, дегенча соруула сорду эсе да, субай а: «Таматаларыгъыз да барыргъа керексиз, буйрукъ алайды, мен берилген буйрукъну билдирдим, хазыр болуп туругъуз», — деп, «джипине» атлап кетди.

Генерал Къылыч-Герий, казакъ генерал Краснов бла телефон этип сѳлешдиле. Фельдмаршал Александр къазакъ таматаланы да конференсге чакъырылгъанларын юренип, Красновну фельдмаршал бла иги танышылыкъларын да ачыкълай, конференсде кѳрюшюрюклерине ийнанып, кѳл басханын айтды.

— Былайгъа жыйылгъанла кимле эдиле эм да не этерге деп чачылдыгъыз? — дедим жангыдан.

— Жыйылгъан таматаларын, генерал тангны бурну бла чакъыртхан эди. Хар ким жамауатына болушну билдиргенден башха фикирсиз чачылдыкъ. Хар ким кесине жууаплыды, — деди. Саламлашып, тамата сыйын таба, биз да Иршен таба айырылдыкъ. Асфальтны юсюнден элге ѳтген къара жолчукъдан, къарауулладан, бизни къайгъылы киши болмай, ѳтдюк. Нѳгерлериме:

— Сиз барыгъыз да ѳлчемлеригизни алдыра туругъуз, мен Басханны да элтирге сѳз бергенме, кѳрюнмейди, бир кесек сакълайым, — деп, тюбешир жерибизге жюрюдюм. Алайгъа жетип, жарым сагъат сакъладым, келмеди. Ишин тапсыз кѳрюп келмегенине ийнанып, жюрегимде да бир жуурлукъну сѳзе, башымда да жангы сагъышла къайнай, атландым.

Терзини арбазындан кирип, эшиклерин къакъдым. Эшикни ачхан ушагъылы тиширыу:

— Гуттен таг! — деди. Мен да: «Гуттен таг!» — дедим да, кѳзюне къарадым. Немчача тѳгюлдю жууап къайтармай кѳзюне къарагъанымдан, тилими «теренлигин» ангы-

лагъан болур эди, тохтады. Мен италианчагъа кѣчдюм. Къатынны италианчасыны менден аламатлыгъы жокъ эди, ангылаша эдик. «Нѣгерлеринг юйдедиле, сен да кир»,— деп эшикни ачды. «Юйге игилик» деген магъананы айта кирдим. А. Б. — ны ѳлчесин ала тургъан, саламымы алып къол тутуп, олтур дегенча шинтикни кѣргюзтдю. Олтурдум. Терзи ишин да эте, бизни бла италианча жаншай келип ѳлченир кезиу манга жетгенин билдирди. Терзи ѳлчемин ала тургъанлай С. Ж. да: «Биз конференсге барыгъа таукел болгъанбыз, сен къалай этесе? Барлыкъ эсенг сакълайыкъ, алай туююл эсе уа сен ашыкъмай ѳлчени алдыр, багъаларын да биле. жараша келирсе, биз кечге къалмайыкъ да жетейик.— деди.

А. Б. — гъа къарадым, ол да башы бла бир акъылда болгъанларын бегитди.

— Мени барлыгъым а жокъду! Сиз да бармагъыз! Не-ге кереки бу къатышханнга къатышыргъа? Сиз баргъан бла бармагъанны башхасы жокъду, сизни жокъларыкъ да жокъду. Хапарла бек къысха жайылырла! Ары баргъанны къой, сизнича болсам талагъа да энмез эдим.

— Къой, сен,— деди С. Ж.,— биз бу ингилизлеге тюбегенли, неден эсе да артха тартхан сен бир къылы тапханса кесинг да, билмегенлей... Бизни оноуубуз къатыды! Кесинг кѣзюнг бла кѣрюп, къулагъынг бла да эшитип, ишни сюзгенинг бир башхады. Тейри, сен да келсенг сокъуранмаз эдинг дейме... — деп тохтады.

Артыкъ, кеслерини оноуларына тамам ифнангачлары ангыладым. Тюзю, экисини да жыллары бла таматалыкълары эм да жвуукълукълары мен сюймезден бой саллырды. Ачы къадар аланы ашыкъ-бушукъ этдиотип, ѳмюрлюкге айырып къойду.

Ала эшикге чыгъа, санларымдан бир суувкъ жерѳан ѳтдю. Титиредим. Башымы энишге тутдум. Ёлчемин ала тургъан Терзи, аллыма келип, кѣзлериме жютю къарады... Мени, ол ичден келген сезимлерими, ол хайырсыз къадарны бизни ѳмюрлюкге айыргъанын къалай билгенин, ол кюн да, бюгюн да ангылаялмай турама.

— Аллах насып берсе, тамбла къумачны хар заты бла бирибиз келирбиз. Сен да ишчилигинги багъасын айтсанг,— дедим. Ишчиликге бир кемсиз багъа айтды. Бу миллетде, италиячыладача базарлыкъ адет жокъду, багъасы не эсе — олду, базарлыкъ этген да айыпды.

— Сау болугъуз, тамблагъа дери,— деп, татлы саламлашып айырылдым.

Амма, ачы къадар мени ол «тамбланы» узакъ атхан эди. 35 жылдан сора, Америкадан Иршиннге Шимал Кав-

каз Монументибизни излерге баргъанымда, Терзи сау эди. Тюбешген эдик. Жангыз сыфатларыбыз бир-бирибизни тапырдан озгъан эди.

Жолда сууукъ, бийик дуппурну юсюнден колонияны кёрдюм. Жаз кюн къызгъанлай, къумурсхала тѳбеден чыгып чабышханча кѳруне — адамла. Ала сатылгъанларындан кеслери да хапарсыз, ашыгып конференсге хазырланган таматаларыбыздыла. Бизни штабны жанында да иги кесек аскер бѳлек юслери да жабыула бла жабылып тивилгендиле. Ала, сѳзде, бизни таматаланы фельдмаршал Х. Александр бла «танышдырыгъа» элтирикледиле. Ёлюр гѳбелекле башларын отха атханча, ашыгып жолгъа атланганланы кѳреме. Керти айтханларыча фельдмаршал Х. Александр Советле жангы кѳуралгъан сагъатда Антанта да алагъа кѳаршчы сермешген эсе генералланы: Къылыч-Герийни, Красновну, Шкурону... керти да адамлары бла кѳрюшдюрюге сюе болурму? Дуняда алыкъын инсанлыкъ ёлюп бошагъан болмаз?! Аз иги жүрек жокъду!» — деп кеси кесими кѳлюмю басама. Кѳарап кѳарагъынчы, колонналаны моторларыны ишлеген тауушлары чыгъа, бирден жүрюдюле. Кѳысха бир заманда ала кѳзден ташайгъанлай, тѳгерекни сакълагъан аскерле да бирден толуп кѳалдыла. Ууакъ танкачыкъла — толу сауутлу, сабалы — ёрге энишге бара эдиле.

Бу эки сагъатны ичинде, кѳз аллымда бола тургъан затла мыйымы чайкъадыла. Кѳара кѳанны жаугъанын ангылады жүрегим. Ингилизлилени таматаларыбызгъа кѳргюзтген оюнлары, эм да бизни аладан айырып, бийсиз чибинлеге ушатханларын ачыкъ кѳреме. Битеу санларымы бир кѳоркъуу ауурлукъ басып, башымда да кѳара кѳазанла кѳайнай, жеримден кѳымылдаргъа сюймегенликге, жүрегим борчуму ангылай, аякъларымы жүрютеди. Мен жолгъа жетерге, 9-10 аскерчиси бла 10 тонналыкъ комионла, юслери жабылып, ѳтдюле. Мен аладан келген тунакы ауазланы орус ауазлагъа ушатдым. Ала ѳтгенлей, мен да лагер таба айландым. Ингилиз кѳарауулла башымдан аягъыма дери тинтселе да, жукъ айтхан болмады. Жолгъа жууукъ тѳбени юсюнде тенгледен бири (А. Д.) шок тауушдан юркген кийик жүтю тауну тюз тѳппесине чыгып, андан ары чыгъар жери болмай тѳгерегине тынгысыз кѳарагъанча, ары бери жүрюй эди. Мен аны кѳатына жетерге, алгъа озгъанладан да кѳп конвойлу комион озду...

— Не этесе былайда? Ол озгъанланы кѳайры баргъанлары ангылаядынгмы? — деди.

— Кѳан жауа тургъаннга ушайды. Элден келеме,— дедим.

— Не юйюнге ёлюге келе тураса? Тёгерегибизни кўуршалап турганларын кёрмеймисе? Чыпчык болуп учхан да чыгьаллык туююлдо. Аллах, Аллах, кёремисе Драуну ол жанында да кымылдаганланы? — деп, кьарелдилени кёргюзте,— суудан ётюп таугьа кьачар мадар да жокьудесенг а?! Ах анасыны уа, бизни жарлыла кьалай телилик этип кетдиле. Кьалай учуз алдандыкь. Сени нёгерлеринге да «бар-кел» деген да болмаганлай артдан кеслери кетдиле. «Не юйюгюзге кьара кюннге барасыз, сабыр болугьуз»,— дедим эсе да тьялмадым. Бир джипге минип кетдиле.

Ол сёзюн бошагынчы солдан келген гюрюлтю эсибизни кесине бурду. Кьатыбыз бла озуп барган комниондан: «Кьачыгьыз! Бизни Сталиннге сатдыла! Кьачыгьыз!»— деген орус ауаз тунакы чыкьды. Мен эшитгенни сен да эшитдингми? — деп А. Д.-ны кёзюне ишекли кьарадым.

— Эшитдим, эшитдим, эшта кьоркьгьаныбыз болду! — деп, арбалары таба чабып кетди. Мен да, ашыгьып, «арбазыбыз» таба атладым. Ачы кьуугьун жайылган эди. Кьычырыкь, хахай, сарнаган, бири-бирин кьучакьлап жылагьанла, ойсурап жыгьылганла, ойсураганланы аяздырыргьа кюрешгенле, не болгьанын ангыламай жылагьан гюнахсыз сабийле, кёзлери-кьашлары туююлюп жерге кьараган кьартла... Мен арбама бурула, жанымдан кьуш учханча, татлы тенгледен И. Б. Драу таба ётдю. Аны ызындан чаба: Эй, Алан... Кьайры чабаса? Сабыр эт, не болгьанын бир ангылат?! — деп кьычырдым. Сабырланды. Жетдим.

— Да не болгьанын биле болурса?! Кьачаргьа кекекди! Бизни Сталиннге кьурманлыкь этгенлерин билмеймисе?! — деди.

— Алан, Аллах бла тилейме, бир сабыр эт! Ийнан, ол «Бизни Сталиннге сатдыла!» — деп кьычырганни мен да эшитгенме...

— Да сора нени соруп кюрешесе да?!

— Билеме, жюрегим боллукьну да сезеди. Алай а сен Драугьа не мурат бла чабып бараса?! — дедим.

— Драудан ётюп, кьачып кьутулур мадар бар эсе деп билирге барама...

— Да сен кьачып кьутулуп да кеталырса, юйдегиде онгсузлагьа уа не мадар? Драудан ётгенни унут да, башха мадар издерге керекбиз! — дедим.

— Да хо тюз айтаса,— дей, кеси «арбазы» таба айланды.

Къуугъун, къауданнга от тюшгенча — уллудан уллу, ачыдан ачы болуп, жайылып барады. Мен да аслам адам жыйылгъан жерге барып сюелдим.

«Боллукъ болуп бошагъанды. Былай этип нек турабыз?!» — деген соруула соруладыла. Бир къауумла да июню кесин кёре тургъанлай ызын ызлагъанча, аман тюшню игиге жорагъанча сёлешедиле. Таматала кетгенден эки сагъат оза, штабны жанында жолдан «хапарберген» ёзенни зынгырдатып, келе эди. Ачы таууш бла ингилизлиле кеслерини ачыкъ тюрсюнлерин, сатчых ишлерин жашырмай, ачыкъгъа жайя, биягъы «хапарберген»: «Штабны къатына жыйылыгъыз!» — деп билдирди. Бир къауум жыйылдыкъ. Ингилиз абычар: «Шимал Кавказлыла! Таматаларыгъызны Советле Бирлигине бердик. Сиз барыгъыз да 3—4 кюнню ичинде берилликсиз! Низамны бузмагъыз! Тёгерегигиз къалай сакъланнганын кёре болурсуз?! Къачабыз дегенни жерлеринде урлукъдула. Бизни, кесигизни да къыйнамагъыз! Биз Советле Бирлиги бла бирликдебиз! Сиз журтугъузгъа къайтыргъа керексиз. Биз къайтарыргъа борчлубуз!» — деп ахыр сёзлерин къатыракъ айтды.

«Биз оруслула туююлбюз! Биз Кавказлылабыз, динибиз, тилибиз, хар небиз да башхады! Орус-коммунист башкеследен къачхан политик мухажирлебиз! Сиз, сатхычла!.. — дегенча къычырыкъла болдула эселе да, ингилиз абычарла машиналарына минип, ёзенни ёрге Обер Драубруг таба ташайдыла. Эндиге дери аз да болса да умутларын кесмегенле ахсындыла. «Ёлген эшек бёрюдеп къоркъмайды» дегенлей, боллукъ бир эсе, барып Сталинни къолунда ёлгенден эсе, башха жерде ёлген ашхыды. Алай а адам баласы умут бла жашайды. «Сен амал этсенг — мен такъал этерме «дегенди Аллах» — деген сагъышла башыма келе, къалгъанлача мен да «арбазым» таба кетдим.

Экинчи башы

28 МАЙ, 1945 Жыл.

Шимал Кавказлыланы Журтларындан узакъ Европаны арасында, ингилизлиле Шимал Кавказ тарихине ачы бир бетни жаздыргъан кюн эди майны 27-чи кюнню, 1945 жыл!

Хар бирибизни (юйдегиси болгъанны, болмагъанны да) бирер тюрлю эди: ачысы, жылауу, дерти да. Мугур эдик, мугур... Артыкъсыз да ол алданып, «конференнге» ашыгып, юслери башлары жалап, ингирге «къайтырыкъъланы» саламлашмайын, энчи сёзлерин юйдегилерине айтмайын

Къыяматха дери айырылгъанланы бушууларын, кеси кёрмеген, сынамагъан ангыларыкъ туююлдю.

Андан-мындан кыйдырып, ол мугурланы кёллерин кётюрюрге кюрешгенле да, суугъа кетген чёпден тутаргъа кюрешгенча бола эди. Не ГРУ-дан, не НКВД-дан кёрмеген ётюрюкню, хыйла ингиллизледен кёрюп аладан жийиргенмеген, алагъа ирият бермеген жокъ эди. Аладан ол сатхычлыкъны киши сакъламай эди. Боллукъ болуп бошагъандан сора, заманны хар бир такъыйкъасы да артыкъ багъалы кёрюне, къачаргъа кереклиси жюрегибизге орналгъан эди. Жашау да, хар зат да эки жанлы эсе, биз да эки отну арасында эсек, кенг дуния кысхачха ушап, эки жаныбыздан кысып келе эсе, жангыз Аллахдан себеп излей кёкге къарагъандан башха мадар жокъду. Озгъан ёмюрледе халкъыбызны тарихинде быллай къара кюнлери кёп болуп, аны ючюн кёкге — Аллахха къарап, анга жуугъуракъча барайыкъ дей, Кавказ таулагъа аны ючюн чыкъгъан болур эдиле деген сагъышла башыма келе, тау башларына къарадым. Таукелни жолу нюр жанады деп да аз эшитмегенме, жашауум жыл сан бла аз эсе да кёпню кёрдюм, кёп таукеллик да этдим, энди сынамым да кёпдю. Болуша келген Уллу Аллах энтда болушур — дей, кесиме кёл этеме. Къачаргъа керекбиз, амма, къачаргъа деген сагъыш башымдан чырт кетмейди. Ингиллизлиле маскаларын тешгендиле... 25 жылдан бери, орус коммунист жорукъланы кёп ачысын сынай келген бу халкъ, быллай ачы ётюрюкню къалай да айталды бизге?! НКВД-чыла тутхан адамларын бир кийим, азыкъ дегенча зат да алыргъа къоя эдиле. Была уа? Ышара-кюле кеслерине ийнандырып: «Таматала! Фельдмаршал Х. Александр сизни кеси кёрюрге излейди, сюеди, ёледи сизни амалтын», — деп къалай уста тузакъгъа тюшюрдюле. Биз ингиллизлилени Кавказны эски достларыдыла деп билиучю эдик. Оруслула: «Ингиллизлиле сатхычдыла» деселе — биз ийнанмаучу эдик. Мынга классика ётюрюк, не уа классика жаханым дерге боллукъ болур. Халкъ бек къатышхандан, жунчугъандан «суугъа батхан таш къармар» дегенчады халлары. Жыйылышып оноу эте келселе, бабасха — Ватиканнга, Американ президентге эм да Сенатха, ингиллиз патчахха, Тюрк къыралны таматасына, Саууд Арабыстаннга, Мисирге, Қызыл Қъачха, Қызыл Айгъа... азыкъсыз болумну ангылатып телеграммала иерге, Шимал Кавказ лагерни тегерегине къара байракъла тагъаргъа, герман, ингиллиз, орус тилледе болумну ангылатып лозунгла жаяргъа, битеу Шимал Кавказ лагер ачыкъ тутаргъа, ашарыкъ алмазгъа, бу болумну да 8-чи ингиллиз армияны таматасы фельдмар-

шал Х. Александргъа билдирген бла бирге, дунягъа да жаяргъа, битеу дунягъа телеграммала жиберирге,— дегенча затла эдиле адамланы оноулары. Телеграмманы жазып ингиллиз аскер башчылагъа бергенликге, ол телеграммалагъа жууап бир жерден да келмей эди. Бу атланы барысындан да хайыр чыкъмагъанын кёре тургъан халкъ дагъыда умут этгенлей тура эди. Къутулур жол жангыз таулагъа элтгенине мени ишегим да къалмагъан эди. Оноу этерге, тенгле излей жайылдым. Арбаланы къатларына жыйылгъан бёлекле, тегереклерине сакъ къарай эслеп сёлешедиле. Биз жашауубузда 25 жылдан бери коммунист режимден эм уллу юйренген дерсибиз, бир-бирибизден тил этген болгъанды. Эм жууукъ Малкъар жыйынны «ыржысындан» кирдим. Тенгим Басхан улуну «стауаты» таба атландым. «Эрттен бла кетгенинден бери къайтмагъанды»,— дегенлеринде, къайгъы сагъыш мени басды. «Конференсге» да кетмеген эсе, кийим тикдирирге барыргъа тебресек тюбеширбиз деген жерибизге да келмедиле эсе, бу къайры учду? Болумну эрттен бла окъуна ангылап жанлапмы кетди? — дегенча соруулары сора эдим кесиме. Къайда эсе да Аллах болушсун! — деп кеси кесиме сёлеше, болушну да ачыкълаялмай тегей жыйыннга жол тутдум.

Тегей тенгими нёгери мени кёргенлей аллыма келип къучакълады. «Сен да кетгенсе деп тура эдим»,— деп мен сорурдан алгъа, ачы хапарны берди.

— Ах анасыны уа, къалай жазыкъ болду? Ол манга кесинги эсле, алгъа урма деп акъыл бере тургъанлай, къадаргъа бир къара! Кесине жетгенинде барысын да унутупму къойду?

— Аллах болушсун энди, биз болушурдан озгъандыла ала бары да,— дедим.

— Боллукъ барыбызгъа да бирди, 2—3 кюнден ала бла бизни арабыз, оноу этерге керекбиз ансы «сарыуекни ауузуна элтип атарыкъдыла»,— деди бир тегей жаш.

— Къарындашым, бизге ангылашынмагъан зат къалмагъанды. Къач таугъа, чегетге; къутхарала эсенг онгсузларынгы да жанынгы да къутхар»,— дей жашла бла къучакълашып айырылдым.

Адыгей, черкес, къабарты жыйынланы да жокълай, сынай, тегерек айлана, кесибизни жыйыннга жетерге, ай да гяз сурген булут толкъунда акъ кемеча жюзе келип, кёкню ортасына — чууакъ шошлукъгъа чыгып — таланы тынчлыкълы жарытды. Сабийледен сора хазна жукълагъан адам жокъду кечени ауурлугъу кетгенликге. Сёлешген,

жюрюген да азайгъанды. Анда-мында, къарыусуз отчукъланы ышыра олтургъанла кёрюнедиле. Тынчайыр, жукълар кечелерини, кюнлерини батханларын къалай ачыкъ ангылагъан эди бу жарлы, ёксюз, журтсуз, таянчакъсыз халкъ.

Бир терекни тюрбюнде олтургъанланы къатларына жууукъ жетерге бирини таныш ауазын эшитдим. Мен жетерге ауаз тохтады. Тенгими атын айта: Сен къркъркуучуладан тюрююлсе, къронакъ аламысыз? — деп сордум.

— Алан, сенмисе? Аллах игилик берлик! Айып этме, кел бери, олтур. Къалай иги болду сени да табылгъанынг, — деди.

Олтурдум. Тенгим айта тургъан хапарын ахырына жетдиргенча... сакъ болургъа керекди, ичибизде киши танымагъан, эшитмеген бирле да чыккъргъандыла. Хар тюрлю итлик чыгъып къалыргъа боллукъду аладан. Сакъ болугъуз ауузлагъа! — дей сёзюн бошады. «Мен бир айтайым, — дей жашладан бири башлады. — Къызыл Аскерде, жесирде да бирге айланган, ингуш тенгими излей бара тургъанлай, аллыма къртышда олтуруп тургъан, 3 кишини къатларына жетгенлей бирине кёзюм илинди. Биргеме эки жылны аскерчилик этген, дагъыстандан кърмукълу тенгим чыгъып къалса болмазмы?! Бир-бирибизге жютю кърарадыкъ.

— Мустафа, къайдан чыккърдынг? — деп кесими юсюне атып кърчакъларгъа ашыккърдым. Ол а сууукъ кърарап кесин ызына тарта, орусча: «Айтханынгы ангыламадым, биреугеми ушатдынг?» — деп кърызарды. Неден эсе да таныргъа сюрмегенин ангыладым. Мен да орусча: «Айып этме, эки жылны бирге аскерчилик этген бир идиот нёгериме ушатдым да, — деп айырылдым. Нёгери да: «Юч миллиард инсанны ичинде, бир-бирине ушагъанла кёпдюле» — дей, онгсунмагъан аууаз бла айтды. Ингушлу тенгими табып анга да хапар айтдым, ол да уллу сейирсинди. Экибиз да ажымсыз болургъа мурат этип изледик. Амма, табалмадыкъ. Биз кирмеген, кърарамагъан, сормагъан къалмады, жукъ да жокъ, тапсанг къройма. Аны 100% НКВД-ны агенти болгъанына ийнандыкъ. Аллаила кёп айланганла кёреме ичибизде! — деди.

— Душман душманлыгъын не жаны бла да этерикди, анга шпион да керекди, мадар тапса бир-биринги да кесдирликди, ала бола келген ишледиле. Заман азды. Женгилрек кърымылдаргъа керекбиз, хар ким фикиринги кърысхаракъ айтыгъыз! — деди тамата.

— Бу ийилген телеграммалагъа бир жууап келмезми? Онгсузлагъа, сабийлеге бир мадар чыккърмазмы Къызыл

къачдан, не уа Къызыл Айдан? — деди бир тенг. Артхаракъда олтурганладан бири:

— Жашла, бизни кишиге да ышаныр жерибиз къалмагъанды! Термилип ёлгенден эсе, таугъа къача барганлай окъ тийип ёлгенибиз ахшыды. Насып юлюшю болган къутулур. Башха — аз айтайкъ, кёп айтайкъ — мадар жокъду!» — деди.

— Тюз айтаса, бизни ызыбыздан сюрлюкледен эсе биз таугъа устабыз. Қъычхандап башха мадар жокъду! — деген жашны фикирине ыразы болганча кёрюндюле барысы да.

Тамата: «Энди бу былайда сёлешген зат ичибизден чыкъмасын, ол биринчиси, экинчиси — къачхынчылыкъда жарар затланы да алып. тамбла ингирде жети сагъатда былайгъа жыйылыргъа. Аллах болушсун! Чачылыгъыз! — деди.

Тангнга кёп къалган болмаз эди, ёзенни эки бетинде да айны жарыгъы кёрюнмей эди. Ёзен къарангы болганлыгъына, кёкде жулдузла кюнню нюрюне ташая барганлары тангны атып келгенинден келечилик айта эдиле. Мен «тийребизге» жетип орнума кирдим. Анамы жукъламагъанын билеме. Аныча кёпле жукъламай болурла бюгече. Ачы сагъыш аланы кемире болур. Зауаллы ёксюз халкъ!

Анам келип, жокълап, юсюю жабып, ба этгенинде, жыламукълары мангылайыма саркъдыла. «Ай жаным, багъалы анам!» — деп, къычырыкъ этип, къучакълап сарнарым келди. Кесими зордан тыйып, башымы жабып, тауушсуз жилидым. Кёзлерими ачыгъанларын сеземе. Ала ажымсыз жукъла деп манга билдиредиле. Алай а мыйында сагъыш къазан къайнайды. Кеси кесиме кёл этеме: «Жукъламасам, къарыуум болмаса, неге жарарыкъма, не эталлыкъма, душман таласы болгандан башха?! Кертини, эркишилик этерге заман келип турады. Тынчайып къарыу алыргъа керекди, дуния бары алапатды, ахшыды. Ма, жүрегим ырахат урады, къаным къан тамырларымда къууличлы саркъады, ёпкелерим толу таза хауаны солвйма, жангыз энди жукъларгъа керекме. Бир жукъла, эки — жукъла, юч — жукъла, — дей, санай келип, жукъладым.

Ю ч ю н ч ю б а ш ы

КЪАРА БАЙРАКЪЛА

«Ашарыкъ алыргъа келигиз!» — деп «хапар бергенден» келген тауушха уянып къарагъанымда, кюн Альпланы бийик жютюлеринден таякъларын эниш ала, тик тигип, энип

келе эди. Атларымы Драугъа бошлап, кесим да бет, къол жуууп, жангырып, атланы арбаланы арасы къыртышха бошлап, кесим да «ыстауатха» къайтдым. Биз бир отха къарагъан 16 жан эдик. Тёрт арбабыз, 11 атыбыз бар эди. Анам эрттен азыкъны хазырлагъан эди. Хар ким жеринде олтуруп эди. Жангыз эки кишини жери бош эди. Ала да тюнене кеслери ашыгъыш «конферннге» барып, къайтмай къалгъан жазыкъланы жерлери эдиле. Экиси эки жанымдан келип олтургъанча бола, жүрегим чанчды. Атларын айтып къычырыкъ этерча болдум! Тёгерегиме къарай, эркишиге келишмеген затны этмейим дей, андан ары жүрегиме мудахлыкъны бермезге кюреше мен да олтурама.

Таматаладан бири манга къарай: «Хапарбергенни» айтханын эшитдингми?» — деди.

— Эшитдим, барып юлюшюбюзню алсакъ игиди.

— Битеу колония ашарыкъларына бойкот этерге, деп чачылгъанларын билемисе?

— Билеме, бир зат боллугъу да жокъду. Алмасакъ — алагъа игиди. Бизни ачлыкъ тутханыбыз кимни къулагъына кирип чыгъарыкъды?! Аллай затлагъа багъа бериллик болуп бизни бу кюнлеге жетдирлик болмаз эдиле!

— Тюнене къагъытда жазып ачлыкъ тутханыбызны билдирген эдик. Чарлагъан не жазыкъсыннган киши болдуму? Огъай, халкъ этгенча биз да этейик, амма, башхалыкъ боллукъ туююлду. Алада бизге жарардаң озгъанды иш. Эшитгениме кёре, ичибиз шипиондан толгъанды, хар ким сакъ болургъа эм да ауузларыбызгъа кирит салыргъа керекбиз. Болумгъа кёре кесибибизни хазыр тутаргъа керекбиз, тап тюшгенлей жанларча...— деп, сёзюмю бошадым.

«Шимал Кавказ колония төгерегибизге эм да ичибизде да кёрюнюрча жерлеге къара байракъла тагъаргъа керекбиз»,— дегенча фикирле да амалсыз дыгаласла болгъанларына ишегим жокъду.

Тауладан эннген къулакъчыкъдан ёте, жопбу тереклени ичине терекни къууушу бла жубана тургъан тенгими эследим. Акъыртын, жунчутмай, къатына барып атын айтдым. Саламлашдым.

— Не этер муратда болгъанымы ангыладынгмы? — деди ол.

— Да нени болса да жашырыргъа излей болурса? — дедим.

— Тюзю. Адамны асмакъгъа асаргъа бойнуна жыжым салсала да умутун юзмейди. Аллыбыз не белгисиз эсе да, не къарангы эсе да кесибибизни алай бош берип къояргъа керек туююлбюз, ким билсин,— сау къалгъан төребиз бол-

са уа? Бизге жарамаса да башха биреуге жарар. Аллахны иши белгили болмаз!

— Тюз этесе! Бек тюз, инша Аллах кесинге жарар! Башха не жюрюйдю хапар болуп сизни жаныгъызда.

— Бир иги хапарым барды, сени къууанырынга уа ажымсызма,— деп туракълады. «Бери айта кир не айтырыкъ эсенг да!» — дегенча кёзюне жютю къарадым.

— Жыйында бир жашчыкъ айланыучу эди, таный болурса, бир ингилиз солдат бла татах болуп. Бу палахны — жилияуну кёрген солдат анга: «Сюе эсенг къач!» — деп ол да кече чыгып, элде айланып келгенди. Мен жашчыкъны кесин кёрмегенме, негеримден эшитгенме да хапарын да андан башлагъанма,— деди.

— Аллах санга ыразы болсун! Қъалай алапат хапар айтдынг. Мен да къачар къан алып тура эдим. Жашчыкъны кесин да бир кёрейим — деп тебиредим.

Джөгетей 13—14 жыллагъа келген, суйдюмлю, жарашулу, мор кёзлю, жангы сакъал-мыйыкъ ура башлагъан балады. Адеп, намыс сакълагъан, уллуну-гитчени, къартны, жашны эскерген, сабийге, тиширугъа сый берген, тенглеринде суйюлген, алагъа юлгю бола билген бирди ол! Ала бизде «Нартюх» элден, бир къазаннга къарагъан, юч жылдан бери бирге айланганладыла. Арбаларын къуршоу тартып, ортада да от жана, олтура эди беш киши мен келгенимде. Орталарында Джөгетей жокъ эди. Кишилеге салам берип олтура, хапар сора, Джөгетейни излеп келгеними билдирдим. Биз сёлеше тургъанлай Джөгетей кеси да келди. Жукъусуз болгъан кёзлери кызаргъанларындан да белгили эди. Саламлашдыкъ. Тамата экибизге да олтуругъуз дегенча ишан этип, жерлерибизге олтурдукъ.

— Айып этме, менден гитче болгъанынг ючюн тынчлыгъынгы бузгъаныма. Лагерьден чыгып къайтып келгенсе деп эшитгенимде кесингден бир тюз хапар билейим деп къууанып чабып келгенме,— дедим.

— Алай нек айтаса, мен бир къарт киши болупму къалгъанма... Былайгъа келгенлей окъуна бир ингилиз солдат бла танышхан эдим. Экибизни италианча сёлешгенибиз да хазна къалмай бирчаракъ эди. Хар кюн сайын жаншай эдик. Бу хайырсыз ачы хапаргъа жилигъаныма келип къалды да, мудах болуп: «Къачаргъа сюе эсенг,— къач таулагъа. Кече сагъат бирден ючге дери къарауулда боллукъма»,— деп, боллукъ жерин да кёргюзтдю. Бир къагъытда планын да берди.— Хуржунундан чыгъарып взата,— Ма муну да алып, эки сагъатны айланып келдим,— деди.

— Жаша, къарындашым, Аллах санга ыразы болсун! Ол сени ийгенликге уа, барыбызны да жиберирге унарыкъ болурму? Хар заманда да бирча замандамыды къарауул-лугъу?

— Аны да соргъанма: бирден ючге дери, суйгенни ётдюрлюкдю, жангыз шыбыртсыз сакъ болургъа керекди,— деди Джёгетей.

— Сени этген ишинг багъа бичилмез бир ишди. Сени бу адамлыгъынг болмаса къалай боллукъ эдик? Сен бек кёп ёксюзлеге жол ача тураса! Инша Аллах кёпле къутуллукъ болурла,— деп, къагъытына къарай, ызына узатдым. Алмады.

— Санга къалсын, манга керек туююлдю,— деди.

— Угъай, сен ал! Менича энтта биреу келир, кёргюз-тюрге! Сау бол, къарындашым, Аллах болушсун! Сени этгенниг унутулмаз бир заманда да,— деп, къагъытын да кесине бере, хар бири бла энчи саламлашып, аладан айырылдым.

Кеси аллыма тюшюне барама: «Насыпны къайдан келлигин биллик туююлсе! Алахдан умут юзмезге керек кёреме — не къыйынлыкъны кёрсенг да. Бу жаш адамны болумун кёремесе, жети жукълап кимни эсине келлик эди андан быллай адамлыкъ чыгъар деп. Къуру биз къарачай-малкъарлылагъа жарагъан угъай эсенг, сау Шимал Кавказ колониясына жол ачарыкъды!» — дей, дунияны алгъышын этеме анга. Анга тенглери «Аланчыкъ» деучюдюле. Мен а бюгюнден ары анга Алан дерге сюеме. Къарачай бла Малкъарны бабасыны атын жюрютюрге тийишлиди Джёгетей.

Арбазыбызгъа келип, анамы бир жанына алып, энчи болумну ангылатдым. Ол кёп сагъыш этип туруп: «Эркишиле жанларгъа керексиз. Биз тиширыула, сабийле, къартла сизге чырмау боллукъбуз. Ызыбыздан сюрмей алай бошлап къоймазла, жетселе уа — халеклик салырла. Алай-алайсыз да бу эки кюнню ичинде бир бирибизден айырлыкъ эселе, эркишиле къачсагъыз игиди, сен къач. Къалгъанлары да суйгенлерин этсинле. Быллай белгисиз ишде биреуге оноу этген да бек къыйынды. Мукулисни айырырла деп да къоркъама, бу эки гитчени уа айырмазгъа болурла менден. Иш Аллахны къолундады. Жазууна тюбемей киши да къалмаз! — дегенни айтды.

Бир-бири кёзюбюзге къараялмай, анам да мен да бир кесекни турдукъ. Анам тынгылауну буза: «Ашыгъыргъа керекди, бюгече жанларгъа керекди. Мен сени жолгъа хазырлайым!» — деп, ол алда, мен да ызындан тебиредим.

— Анам, жаным, сизни кѳююп мен калай кетерме, не болсакъ да бирге боллукъбуз,— дей, тохтадым.

— Жашчыкъ, тиширыула бла, сабийле бла ким кюреширикди? Сизни бла кюреширикди кюрешген. Мен анга бек ийнанам, сен мен айтханны этмесенг, жесингден озуп сабийлеге, манга да аман боллукъду,— деп кѳатылды. Анам бла мени халыбызны башыбыздан кѳарап тургъан Уллу Аллах кѳргени ючюн алыкъын бизге айырылыу бушууну кѳргюзмеген эди. Ол кюнден сора да 28 жылны анамдан айырмагъан эди Аллах.

Негерлеримден бир бѳлеги да кеслерин кѳачаргѳа хазырлап башлагъан эдиле. Ата Журтубузгѳа кетейик, не болсакъ да анда болурбуз деген оноугѳа келгенле да бар эдиле. Аллайланы ичлеринде да Энвер Ботда деп биреуден башха кѳууанчлы халгѳа кирген кишини кѳрмедим. Жюрегим аны НКВД-дан алгъан жумушу бла келип айланганга ушата эди. Ол бизге келгенинде, юсюнде герман аскер формасы бла эди. Лейтенант чыны бар эди. Кесини айтханына кѳре, Германиягѳа кѳаршы сермешгени ючюн СССР-ни жигити деген атны алгъан эди. Сора Германнга жесирге тѳшюп, Къзыыл Аскерге кѳаршчы Р. О. А — да ссрмешгенди. Эки майдал да алгъанды. Жаралы болуп, Берлинде госпитальлада жатып, иги болгъанында: «Шимал Кавказчылагѳа бар деп ийгендиле»,— дей эди. Неден эсе да мени жюрегим анга илинмей эди. Былай дерге сѳз тапмасам да, жийргеннген эте эдим ол сѳлешип тебиресе. Бюгюн «Ата Журтха» кетезиз деген кѳуумну ичинде аны кѳргенимде НКВД-чы болгъанына чыртда ишегим кѳалмагъан эди. «Ах анасыны уа, кѳалай ажымлы кетип барабыз!»— дей эдим ичимден. Алай а, бу болумда оноунга кесинг да толу ийнанып бошагъанлай, башха адамны ызынгдан тартхан бек кѳыйын эди. Бир бек ышанган тенгинг болмаса, оноунгу терсине ангыларыкъла да кѳп эдиле. Аны амалтын жюрегим: «Кѳачыгъыз жашла!» — деп кѳычырса да, аузум кѳплеге жукъ айталмай, ичимден кюе эдим. Боллукъну ким биледи? Эшитгенлирибизге кѳре: «Аллах Файгъамбарларына да билдирмегенди боллукъну». Биз а не этерикбиз, жюрек оноугѳа кѳре ойлагъандан башха! Алай а жатып тургъанны аузуна Алах келтирип жукъ салмайды «ма аша» деп, анга уа ажымсызма. Чыкъмады хайыр телеграммаладан, не кѳара байракъладан... Жерчи адамлагѳа да, бизни аманлап, хапарла жайып, ийнандыра башлагъандыла деген хапарла жюрюй эдиле. Кѳачып кѳутулгъан болса да, ол жерчи адамла алагѳа болушмазча, жолубузну не жаны бла да кесерча, этгенлерин биз

да ангылай эдик. Бир жаныбыздан да Совет пропаганда жайылып Шимал Кавказлыланы экиге юлешген эди.

Тамам айтылган заманга кчачаргча ыразы болганла жыйылдык. «Аланны» хапарын эшитип анга барысы да кчууанып эдиле. Чегетде бир бирибиз бла кчалай байламлык тутарыбызгча оноу эте эдик. Алай а, туура кчалай боллугун билип, ачык оноу эталган киши да жок эди. Былайдан кчачып кчутулгандан сора иш кесин кргюзте барып деп, кчучакчлашып айырылдык.

Т ё р т ю н ч ю б а ш ы

КЪАЛАЙ ХАЙЫРСЫЗ ЁМЮРГЕ ТУУГЪАН ЭДИК...

Ызыма, арбалагча кчайта, санларымы бир сууук сезим тинтгенин сездим. «Анамдан, эгешчиклеримден кчалай айырыллыкма? Кчайда эсе да Европаны арасында Альп таулары терен бир ёзенинде, Драу сууну бойнунда, юч жыллык кчарангы жолоучулукдан, он минг кчычырым жолну сууук кчышларына, исси жайларына тёзе келип, энди анамы, эгешчиклерими кимге аманат этип кетейим? Аллай бир заманны биргелеринден жанламай туруп, энди «ма, ал» — деп сарыуекни аузуна кчалай атып кетейим? Кчалай хайырсыз ёмюрге тууган эдик биз жарлыла. Дуниягча туумай кчалгча эдим бу жырсууну кргенден эсе!» — дей, кеси кесиме сёлеше, барама. Ол кечени бушууларын кеси сынамагган адам биллик туююлду. Аланы суратларгча мени да сёзюм жетерик туююлду. Аллах жауума да бермесин аллай айырылыуну.

Сагъат бирден озуп тебирегенди. Анам артмакчларымы хазырлап арбаны жанында сюеледи. Эгешчиклерим да мудах болуп кчатымда тауушсуз жияйдыла, нёгерлерим да, саламлашып, хазырдыла. Манга да айырылыргча заман келгенди. Жюрегим аллай бир ауруйду, кчычырык этип жиярым келеди. Башыма не зат эсе да тийгенча, кёзлерим жук кёрмей турганча, иги кесекни сюелдим. Ахыр кчарыууму салып, кесими тездюрюрге кюреше, алайда кчаллыкчланы кчучакчлай, анам бла эгешчиклерими кчатларына жетдим. Эгешчиклерими кчучакчлай, жиямук кёзлеринден ба эте, анама жетдим. Анамы кёзлерине кчараялмай, кёкюрегине башымы салып, кёп турдум. Ол да башымдан кчучакчлап турду. Чачымы жылы жиямукчла жууганларын сеземе. Санларым кчалтырайдыла.

Анам: «Кеч болуп барады, нёгерлеринг да сакчлайдыла. Аллах барыгызгча да болушсун! Быланы унутма! —

дей артмакъланы узатды. Бир къолума артмагъымы ала, бир къолум бла да бойнундан кесиме къысып, кёзлерине къарай: мангылайындан ба эте, анамдан айырылдым.

Жети нёгерим бла шыбыртсыз тизилдик. Къайгъысыз-хатасыз къарауулдан ётюп, Альп таулары чегет чаууларына сингдик. Бизден къалгъан жыйындадан киши къачып кёрюнмейди. Къайдан эсе да бир болушлукъ келлик болур деп сакълай болур эдиле жарлы жанла. Мен нёгерлерибиз бла жашырылгъан жер, къаялы, чаууллу, къалын чегетли жерди. Шимал Кавказ колониягъа огъарыдан ууучула къарагъанча къарайма. Кёзюлдюреуюклерим бла кёзден жукъну жаллатмай, колонияны да, ингилизлилени да не этгенлерин ачыкъ кёреме. Анда-мында элге кимлени ийе эселе да бирлени тинтип иедиле. Андан ызына къайтханны уа тыйгъычсыз жибередиле. Ызыбызгъа къайтып юдегилерибизни да къачырыгъа боллукъду дегенча сезим жюрегиме тынчлыкъ бермейди. Кёп сагъыш этип, ойлашып, ингирде ызыма колониягъа къайтып къалганланы да къачырыгъа оноу этдим. Не болса да бирге болайыкъ, артда ажым этмезме. Къадарыбызны энтда бирге сынап бир кёрейик, ниша Аллах къутулур эсек а деп тохтадым. Нёгерлериме да оноууму билдирип, ачыкълай: «Мен анамы, эгешчиклерими да къутхарыгъа керекме,— дедим.— Биз ёлсек къалсакъ да бирге болурбуз деген эдик, алай а мен анамы, онгсуз эгешчиклерими къоюп кеталмайма, мен сизден айырылама. Сиз бирер жалан адам къалай да этерсиз. Къатынла, сабийле сизге чырмау болмазча болугъуз, табыча этигиз, кишини кишиге кёлю къаллыкъ туююлдю»,— дедим. Киши сёз къошмады. Тенгледен бири Б. А.: «Жашла, мен бу журтлагъа илешалмайма, барайым да Ата Журтума, анда ёлтюрселе ёлтюрюрле. Эртте-кеч ёллюк эсек да ёллюкбюз, сора Ата Журтуму топурагъында санларым басдырылсала мен алай сюеме. Мен бусагъат окъуна кетеме»,— деп, оноун къаты айтды.

— «Ёлемен бла кетеменнге мадар жокъду», жюрегинг алайгъа ыразы эсе — бар,— дедиле жашла.

Мен да: «Бюгече мен да тюшерикме колониягъа. Аллах ючюн анама къаты айт да, хап-хазыр болуп турсунла, эки атны да жерлеп. Мен жетгенлей ызыбызгъа терк кетерча болургъа кереклисин иги айтып ангылат»,— дедим.

Ол бизни барыбыз бла да халал тенгча саламлашып, къучакълашып, ёзеннге энип кетди. Ол мени аманатымы толтургъан эди. Ингир къарангысы бла лагерьге эннгенимде, хар затны хазыр этип сакълай эдиле. Сабийлени сыртларына да артмакъчыкъла этип жарашдыргъан эди. Сау ден кълалгъаныбыз болса, бизге жарар затланы юч жерге

басдыргъан эди, аланы да кѣргюзтдю манга. Армау болуп тургъан талай юйдегиге чегетге къачаргъа боллугъун, кесибизни да къачарыгъыбызны билдирдим. Ингилиз штабдан келген хапарлагъа кѣре, бизни жыйынны ашырыргъа эки кюн къалгъанын эшитип, бираз жюрегими басдым. Ол эки кюнню ичинде кѣпле къачхынчыланы кѣрюп къачарыкъ эдиле, алай бла кѣпле къутуллукъ эдиле.

Къоншуладан бир къаууму мени чегетге чыгып, тюшюп, къачаргъа оноууму эшитип, хапар соруп къайтадыла. Къоншуладан бирини жашчыгъы келип: «Э. Х. чакъырады сени»,— деди. Э. Х. бизни бла бирге Къарачайдан Европагъа къачхан мухажирледен эди. Кѣп болмай аягъын сындырып, нѣгерлери былайгъа дери жыйгъан эдиле. Биз къачхан кече, аны нѣгерлери да къачхан эдиле. Ала Э. Х.-гъа «къалай этейик?» — деп соргъанларында, ол да: «Мен сизни барыгъызгъа да ыразыма, Аллах да ыразы болсун»,— деген хапарын чегетде нѣгеримден эшитген эдим.

Бардым. «Арбазында» жатып тура эди. Саламлашдыкъ.

— Сау бол, эгечден туугъан, келгенинге! Кѣп заманны сагъыш этип, ахыр оноууму этгенме. Дунияда сау къалгъан бир ахлumu кѣрген болсанг, болушumu айтырса, деп чакъыртханма. Бек ашыкъгъанынгы да билеме, кѣресе атлар къарыуум жокъду. Беш жылны Сталиннге Волга-Москва каналын ишлегенме, чырт бир гюняхым болмагъанлай, бир кюнню къарным ашдан тоймагъанды. Ачдан ѳлген тенглерими ѳлюклеринден бежен этип тургъанма. Сау болсам да аллай затланы энди кѣтюрюр къарыуум къалмагъанды. Ары барып, термилип ѳлгенден эсе, былайда термилмей ѳлюмню сайлагъанма. Башымы Драугъа атхандан сора башха мадарым къалмагъанды. Ёлюгом чабакълагъа аш боллукъ болур»,— деди.

— Алай къалай айтаса, бек гюняхды айтханынг, аны киши эшитмесин! Сени атха миндирип чегетге чыгъарайым, анда Аллах айтхан болур... — деп не къадар тиледим эсе да, айтханыма тынгылаталмадым.

— Оноуум къатыды! Бар, сау бол! Аллах болушсун, унутмагъыз! — дей,— сол къолу бла башына жабыуну тарта, онг къолун узатды. Эки къолум бла къолун уучума къысып жилимукъларым бла билегин жуууп, санларым титирей, кючден бутдан айырылдым. Экинчи кюн чегетде аны къоншуларындан бирин кѣрюп, хапарын сордум, биз къачхан кече окъуна, ол кесин Драугъа атханын, эрттен бла эртте кийимлеринден сууну жагъасында таныгъанларын айтды.

Алай бла, ариу, гюнях эсе да, ол кеси суююп гюнях иш этмеген эди. Анга гюнях ишни этдирген — къара кюч аны Драугъа бизден биринчи къурман этип, чабакълагъа аш этген эди.

Бешинчи башы

БЫЛАЙДА КЪЫРЫГЪЫЗ ДА КЪОЮГЪУЗ

Кече арасында атларыбызны жюклеп, кесибизни да сыртларыбызгъа артмакъланы тартып къысып, бир-бири ызыбыздан тизилдик. Арбаланы жаны бла оза, таныш ууакъ юйдегини тамата къызчыкълары, юйдегилерини къачал-мазлыгъын ангылагъан болур эди, кесин жарашдырып сыртында артмагъы бла, арбаларындан да арлакъ айырылып жолгъа чыгъып тура эди. Къошулургъа бир таныш адам излей кёре эдим ол харипчик. Мени таныялмады, юйдегибизни ауурлугъу бир жанымдан, жолну белгисизлиги экинчи жанымдан баса, кел да бизге къошул деп айтыргъа да уялып, жүрегиме къара къама киргенча болдум. Ол къызчыкъны сыфаты жүрегиме кетмезлик тап салгъан эди. Кече арасында кесини насыбын кеси излей чыкъгъан гюняхсыз жан! Къара кюч, жаханым кече, болуш-лукъсуз таулу къыз алай къалды къарангыда... Бюгюн да ол къадарсыз таулу къыз жүрегимде ажымлы жара болгъанлай жашайды. Аны Драуну терен шорхаларымы жутдула, огъесе Орта Азияны къумларымы басдыла, не уа Сибирни тайгаларында бир нарат терекми болду эскерт-меси?

Къарауулладан кишиге да тюбемегенлей, жолну ётюп гаулагъа таяндыкъ. Тангны огъары жаны кызара башыбыздан кюн да тыякъларын узата, тауну бийигине чыгъып, чырпыла къатыш нарат чегетге кирдик. Мен бизни юйдегибизге: «Чырт тютюн чыгъарыргъа жарарыкъ туююлдю, жүрюген жеригизде ыз кёймай жүрюгюз, тауушсуз, бир-биринг бла къарамыгъыз бла ангылашыгъыз», — деп, ангылатып кюрешеме. «Аллахха шукур, бир кюннге къутулгъан эсек да, азатлыкъдабыз!» — дей, Альп таулары Кавказ таулагъа ушатырга кюрешеме. Алай а Альп таула кёзюме ачуулу кёрюнедиле. Кесибизни не бек «алдырып» кюрешек да Альп таула бизни ёгеге санагъанча сезим жүрегиме келеди. «Татлы тилли кёзу эки ананы эмеди» дегенлей битеу къадарыбыз сизни кёлулгъуздады деп, Альплагъа къучакъ кергенбиз.

Бюгюн майны 30-чу кюнюдю. Сагъат 14-де къабартылыланы Россейге ашырлыкъбыз деген эдиле ингилизлиле. Мени бир бек сейир этгеним — хар не жаны бла да болумну кёре тургъанлайларына, къабартылыла таладан къачмай, толу бойсунуп къалай къалдыла ингилиз буйрукълагъа?! Россейде не игилик кёрлюкбюз деп сакълайдыла факъырла. НКВД-ны пропагандасына къалай ийнандыла? Бизни къачханыбызны кёрюп ала да, харип, къачарла деп умутлу эдим. Ол тюнене Драу ёзеннге къарагъан дуппурчугъума чыгъып, чырпыланы ичлеринде кёрюнмезча тап жарашып, тубюне къарайма. Къарауулла жолда къызыу жюрюйдюле. Къабарты жыйын бирден къозгъалды. Бир жерге жыйыла башлагъандыла. Мени кёзюм бла 250-300 адам кёрюнедиле. Сабийле, тиширыула, къартла да кёпдюле, аланы бир къауумгъа, эр кишилени да бир къауумгъа юлешгендиле. Бир-бири ызларындан тизилишип сюелгендиле. Кюнорта намаз жетгенлей, намаз этип башладыла. Намаз битгенлей бирден зикирни башладыла. Тёгереклерин къуршалап ингилиз аскерчиле сакълайдыла. Сагъат 14-ге аскерчиле юслерине келип сюелдиле. Къабартылыланы зикирлери бир кесекге тохтап, дагъыда жангыдан башланды. Къабартылыладан бир къарт аллына атлай ингилиз субай бла не эсе да иги кесекни селеше эди. Ингилиз абычар ахырында къолларын силкгенинде бир 30—40 чакълы аскерчи къабартылыланы тарта, соза, тюрте тебиредиле. Солдатла тюртюп комионлагъа атханда ычхынып ызларына къача эдиле. Ол абычар къолуна бир къазыкъны алып къачханланы бирин уруп ызына къайтаргъанлай, солдатла да андан кёргенлерин этип башладыла. Сойланганла кёп бола тебиредиле. Аланы да сюйреп барып комионнга ата эдиле. Бусагъатда дуняны башында аладан насыпсызла болурламы! Журтларына къайтыргъа излемеген адамладан насыпсыз а ким болур? Кюч бла къайтарып кюрешедиле аланы.

А л т ы н ч ы б а ш ы

КЕСИ САТХЫЧЛАРЫБЫЗ

Ингилиз командование бизни Альп таулагъа, чегетлеге къачханыбызны кёре-биле тургъанлай, алай бек къайгъырмагъанды. Тюзю, къачаргъа сюйген къыйналмай таугъа сингерик эди, артыкъсыз да арт заманлада. Ингилизлени уллу абычарлары бизге жазыкъсынмагъанлыкъгъа, солдатлары жан аурутханларын белгили эте эдиле. Ала-

ны ичинде инсанлыкъ сезимлерин тас этмегенле бар эдиле. Бизни Альплагъа къутхаргъанла да ала эдиле. Ала бизни къалай учуз сатылгъаныбызны кӛрюп, бушуу этгенча, башларын булгъай эдиле. Ала алай кӛз къысмасала, бир адамыбыз да къачып къутулаллыкъ туйюл эди. Бизни кеси ичибизде, Сталиннге ишлегенле да бар эдиле. Ала былайда кеслерин жашырмай ачыкъ билдире эдиле. Бизни чегетден таяргъа тюрлю пропагандала жарашдырып, Ата Журтха къайтарыргъа дыгалас эте эдиле. Аланы башчылары Энбер Ботда деп бир жапысыз эди. Чегетге къачханланы ингилизле бек сан этмегенлери амалтын, Энбер Ботда деген къаллайла билдире эсе ди бизни хапарыбызны билдире эди Сталинчи НКВД-гъа (аны артда билген эдик). Совет келечи да ингилиз командованиягъа протест этгенди бизни бошлагъанлары ючюн дей эдиле. Ингилизлиле орусладан эсе кӛпге устадыла быллай ишлени басдырыргъа... Кеслери чуйлери бла отунларын жардырыргъа ала Ботдагъа: «Бар, тут да кел душманларынгы» — деп, Кавказлылагъа къаршы этип, ингилиз аскерге къошуп, сауутландырып жиберген эдиле. «Бир биригизни соя эсегиз — ким угъай дейди» — дегенча, ызыбыздан жиберген эдиле Ботданы.

Алай, ол, сатхыч жанууар, жыйыны бла ызыбызны ызлап таулагъа тыяна тебиредиле. Аланы келгенлерин кӛргенле башларын алып чегетни теренине, тауланы бийигине къачдыла. Къачалмай къалгъан онгсузланы бир-биринден айырып, лагерьлеге сюрюп, Сталиннге къурманлыкъа жибере эдиле. Алай бла кесибизни сатхычланы кючлери бла кӛпле ёмюрлюкге жутулдула дуниядан. Алайдан чачылгъан юйдегилени ачы ызлары тӛрт дуниягъа чачылгъан эди. Кимини атасы, кимини сабийи, кимини эгечи, кимини къарындашы бир-бирлерине термиле, бирер жары кетген эдиле. Сибирлеге, Орта Азиялагъа, къысхасы — аланы къолларына тюшгенле онгмагъанларын биз артда ачыкъ билген эдик. Альп таулагъа синнгенлени къадарлары да кимин Тюркде, кимин Германияда, кимин Америкада жерлешдирген эди ахырында.

Биз Кавказ халкъла тыш жауладан эсе, ич жауларыбыздан кӛп къыйынлыкъ кӛргенибизге, Альп тауланы да шагъат этдирдик.

Эки бетли,
Кир иннетли
Жанууарла,—
Альп таулада
Кесибизни

Сатхычла,
Онгсузланы
Жетип тутуп
Ууаталла,
Сабий, къатын,
Къарт аямай
Жиляталла.
Ёксюз улакъ —
Анасыз халкъ,
Болгъандыла,
Ма кесинги
Адамларынг.
Дерт этерге,
Сауутум жокъ,
Сатхычлагъа —
Альп тауладан —
Ыйлыгъама
Мен алагъа.

Ол аскер къурап Альп таулада бизни сюрюп айланган сатхыч Ботдаланы Энбер бизге 1944-чю жыл Италияда къошулгъан эди. Аны таныгъан, билген да аз эди. Ботда анасыны тукъумуду, ата тукъуму белгисизди дегенча хапарла жюрюй эдиле. Аны хапарын аллында да бир жазгъан эдим.

Биз, Кавказлыла, арт акъылыбызны сайлаучубуз. Биле, сезе тургъанлайыбызгъа да, аман тюшню игиге бургъанча этип турабыз. Ботданы аллындан окъуна кесибизден айырсакъ быллай бир бушуу кёрлюк туююл эдик Минги тауну уланлары.

III-чю КЕСЕГИ

Биринчи башы

КАВКАЗ АБРЕКЛЕ АЛЬП ТАУЛАРЫНДА

Жашау дегенинг къалай сейирди. Сабийге анасыны къарнында жан киргенлей, ол кюрешге кирип башлайды, дуня жарыгъына чыгъаргъа излеп, туугъанындан сора сау жашауун кюреш бла ашырып, къарангы жерге келип киреди. Дуня жарыгъын кѳрген, сезген кесегибизге биз жашау дейбиз. Кесек жашауда да хар адамны жаны башхача насыбы, къадары да башхады. Биреу жаным къыйналмаса, къарным ач болмаса, къайдам, дагъыда аны киби кесини оноуун этген затланы сагъышлары бла жашайды. Бир башха уа, башха биреуню насыпсыз этмесе, кесин насыплы сунмайды. Артыкълыкъ этмегиз деп айтхан бла тыяллыкъ туйюлсе. Бири ангылаталмайды, бири уа ангыламайды не уа ангыларгъа суймейди. Ма сора туйюш да, уруш да андан башланады. Эки патчах туйюшсе уа къара халкъгъа жетеди аны къыйынлыгъы, ансы патчахла ач болмайдыла, не эшикде къалмайдыла. Къысха айтсакъ — ала сый ючюн уруш этедиле, биз а жан ючюн уруш этебиз. Бир-бирибизни ёлтюрмей жашаялмай эсек, биз да хайыуанлабыз, эки аякълы жаныуарла! Биз кесибиз терс! Биз, Адам улу чыгъаргъанбыз Коммунизмни да Фашизмни да. Биз кесибиз аллыбызгъа чыгъаргъанбыз Ленинни, Сталинни, Гитлерни, Муссолинини, дагъыда ала киби диктаторланы. Адам алыкъынчы къалай онгсузду. Кеси кесибизге хасапчыны табып сойдурабыз! Диктаторлагъа къур-

манлыкъ болабыз. Бойсунган, жалынган психологиядан башыбызны, жюрегибизни тазалаялмайбыз!

Тюзю, дуняда тюзлюк жолун тутуп, анга жашауларын атап, аны киши да билмегенле да аз туююлдуле. Аллайланы болушлукълары болмаса, дуня бюгюнню болушдан эсе да къарангы болур эди. Сермешден къоркъганла ёлюмге жууукъдула батырладан эсе.

1949-чу жылда Черчиль: «Жашау бир сынамы. Дуня да аны бир бёлек жериди. Хар заманда проблемала чыгып келликдиле, хар тёлуге да башха тюрлю шартлада»,— дегенди. Мени сартын бек тюзю айтханы. Хар заманны ёмюр аты, жыл аты башха болганлыкъгъа магъанасы бирчалай къалып барады. Адам улу бир кере ташда абынды эсе, экинчи кере аллында таш болмай агъач бар эсе, барып агъачха да нек абыныргъа керекди? Бир затха абынса андан дерс алып анга ушаш затха нек абыныргъа керекди?! Ангылаялмайма мен аны. Адам улуну ол оюмсузлугъуду бизни да Журтубуздан аякъ орунсуз этдирип 10 000 къычырым жолну сюрюп, Драугъа дери келтирип, андан да Альп таулагъа чыгаргъан. Энди Альп таулагъа жайылып: адамладан себеп табалмай, кесибибизни Апсатыгъа аманат этгенбиз. Альп таулары къаялары, ташлары, тереклери бизге ингилизлиледен эсе багъалыдыла. Бир бирибизден хапар билирча, мадары болса кёрюрча жерлеге жашырылыргъа кюрешгенбиз. Альп таула, Кавказ таула болмасала да, сабыр-сабыр илеше барабыз. Бизни кёбюбюз къачхынчылыкъны Кавказда да сынагъандыла. Аны амалтын, Аллахха шукур, тауда не кереклисин билебиз. Эки-юч ыйыкълыкъ азыкъ алгъанды хар юйдеги биргесине. Къачхынчылыгъыбыз кёпге созулурча болса, сабийле, къатынла, къартла бек жунчурукъдула. Не болсакъ да азатлыкъдабыз. Тёрт жаныбыз чынгыл къая, жар болгъаны болса, Бийнёгерни юлгюсюн къайтартырыкъ болур бизге Апсаты. Онгсузларыбызны Аллах сакълар деп ышанабыз.

Бизни насыбыбызгъа, жазны жылы келгенинден таула, тюзле да жашил кийигендиле. Кавказдача Апсатыны ариу къызлары, жашлары да бу таулада кёпдуле. Апсатыны чамландырмай, тилеп баргъанлагъа, Апсаты да чомарт болуучуду.

Ач болмагъанлыгъыбызгъа, ызыбызны ызлап айланганла тынчыкъ бермейдиле. Бир бёлекни жетип, тутуп лагерьлеге элтип жыйгъандыла. Дунядан хапарсызбыз. Жерчи адамла бла тюбеширге тил этерле деп къоркъабыз. Абреклик Ата Журтунгда да къыйынды. Башха журтда уа кюнюнг да — кече, кеченг да — кече. Къалай этсек да, не

десек да — Аллахны кьолундабыз! Анга оноу жокьду, кеси биледи не этерин да. Драу ёзеннге Кавказдан чыгып жетгинчиге дери Къарачай-Малкъардан азыракъ чарпыгъан бир миллет да болмагъанды. Биз Къара тенгизге жетген сагъатыбызда, тенгизден кеме бла Кърымгъа ётюп, андан да Украинага чыгъаргъа этген оноуубуз бек тюз болгъан эди. Башха Шимал Кавказлы миллетле Ростовха барып, Азау тенгизни жаны бла тогъай бурулуп Украинагъа чыгъабыз деп, аллына уруп келген Къызыл Аскерни аузуна тюшюп къалып, бек уллу жарсыгъан эдиле. Артда ала да ызларына къачып бизни жолубуз бла келген эдиле. Аны айтханым, Драу ёзеннге жетерге, Аллахды билген, сау Шимал кавказлы миллетледен 20—25 %-ти Къарачай-Малкъарлыла болур эдик. Альп таулагъа къачып чыгууну да биз башлагъан эдик, къалгъан миллетле да бизни ызыбыздан къачхан эдиле. Альп таулада абреклени 50 %-ти да биз болур эдик. Тюзюн айтыргъа, башха миллетлени да жанларына тиймесин, таулада гуждарлыкъ этип айланынганла да биз эдик. Аны амалтын, аланы этген жырлары да бар эди бизге атап.

Берекет берсин таулу Аланлагъа,
Ала алгъын туруп къачдыла.
Ауара болгъан ёксюз халкълагъа,
Чегетни жолун ачдыла...

Абрекликни билгенибиз себепден бир тургъан жерибизден теркирек кетип, башха жерлеге кёче эдик. Иги кесек бёлекни Италиягъа кетген хапарлары чыгъа эди. Бир къауумла да Австрияны ичине жайылгъан эдиле. Биз да Драу ёзенден Ирсджхенни башы бийик жютюледен ётюп, Мёлл ёзеннге Рангерсдорфну чегетлерине сингнгенбиз. Азыкъ бошала тебрегенинде, бир бёлек тири жаш ызларына — Драугъа барып, андан атланы алып келип, аланы кесип кечине башлагъан эдик. Ол жашла келтирген хапаргъа кёре, ингилиз аскерле колонияны Драудан жокъ этген эдиле. Кавказлыладан къалгъан атлагъа къараргъа 15-20 солдатдан сора адам къалмагъанды дей эдиле.

Ингилизлиле алыкъын ызыбызны ызлайдыла. Лиенсден чыгып, Мёлл ёзенден талай юйдегини тутуп лагерьеге ашыргъанларын да айта эдиле жашла.

Ол тутулгъанладан бири къачып, бизни хоншуларыбызгъа къошулгъан эди. Ол айтхан хапаргъа кёре былай болгъанды. Тутуп, элтип лагерьеге саладыла. Лагерьде аны таныгъан адамла кёп боладыла. Оруслу жашла къарап кёргенлей: «Ай жазыкъ, энтда кесинги тутдурупму кьой-

дунг? Сен кьолай абрек тьююл кёреме?! Ха-ха-ха» — деп кюледиле. Хыликкя бола тургъан жашны нёгери да алайгъа келип къалады да айтады: «Хай-хай-хай, тенгим, сени Кёнденден эсе мында танышларынг кёп болгъанын а билмей эдим... — деп ол да кюлгенди. Кёнденленчи да тенгине: «Алан, билмейме, быланы тартхан мукъладисим жокъ эсе, къайры къачсам да, къайда тутулсам да — былагъа тюбейме. Аллах айтып энди бир къутулсам, бийик бугъейлеге бугъунуп къаллыкъма ансы, быладан да жанымдан да безидим» — дегенди. Ала экиси да кече бла къачып къутулуп келген эдиле. Кёнденленчини усталыгъы бла нёгери да тынч къутулгъан хапарын айта эди. Зауаллы «Кёнденлен» жети кере къачхан эди лагерьледен. Миллетибизде къадарлары, жигитликлери анга ушаш жашла дагъыда бар эдиле.

Экинчи башы

ХАРАМ ТАЛА

Бир кюн, эрттен азыкъгъа жыйылгъаныбызда, анам: «Къызым, санга айтама, келиним, сен эшит» дегенлей, манга къарап: «Азыкъыбыз бир-эки кюнден бошаллыкъды, тюз сёздю. Билесе, сен айтхан жерге бир кесек азыкъны бузулмазча букъдургъан эдим. Ол жашла атланы алып келген, бизге харам болгъан «Харам талагъа» сиз да барып келирми эдигиз?» — деди.

М. А. С. анамы аузуна чаба: «Ий, Аллах ючюн, Кулистан, къалай тап атадынг ол талагъа, «Харам тала!» — деп, ачыкъ эшитдире, къайтарып айтды.

Ол кюнден сора, ол таланы аты «Харам тала» болгъан эди (Бюгюнлюкде да алайдан къутулгъанла ол жерни атына «Харам тала» дейдиле).

С. А. да сёзге кьошула: «Аллах айтса, киши да кьол жетдирмей тура болур, жашырылгъан юч жерни мен да ариу билеме, адам ишек этмезча жерледиле, барайыкъ», — деди.

Ол кюн окъуна «Харам талагъа» энерге беш киши кесибизни жарашдырдыкъ. Хар заманда жолгъа чыкъсам, анам дууа этмей иймеучу эди. Барыбызгъа да тюкюрюп, дууасын этди.

Экинди арасы бла, бир бири ызыбыздан тизилип, жолгъа чыкъдыкъ. Мёлл ёзенни чегет жанындан 2623 метр бийикликден — Креузенхёле деген таудан, Ирсджхенни башындан «Харам талагъа» къарадыкъ. Кюнню къарыусуз

жилтини узакъдан кенделен тие, Драуну чегет жаны бийик акъ житилени азчыкъ кызарта ташайды. Бийикле ачыкъ турганлай, ёзен кысха заманны ичинде кьаралды. «Жаханым кьарангысы деп быллайгъа айта болурла»,— дейме ичимден. Бу ёзенни суймегенлигимден эриши айта болурма да дейме. Жерни айырып суймезча неди хатасы? Жер кьайда да жерди. Мен кёрюп болмагъан жер, бир инсанны Ата журтуду! Мени Кьарт-Журт ёзениме да айтхан болур бир инсан эриши сёз? Угъай! Бизни жерге аман айтханла, жерибизни суймегенден туююл, халкыбызны суймегенден айтхандыла. Бизге келгенле, бизни кьурутургъа деп келгендиле. Мен а бери кишини кьурутургъа деп келмегенме. Жеримде ёгеге саналып, анамы, эгешчиклерими сакълай, кьачып келгенме. Драу ёзени, ёзенде жашагъанла да мени кечсинле, жокъду бирине да терс ниетим. Мен адамма, жунчуп айланган бир адам, хар затха терен сагъыш этерге, тюз оюм этерге бир-бирде кючюм да жетмейди... «Харам тала» деп ататханла — аладыла харамла — коммунистле, фашистле, мында ингилиз башчыла!

Олтуруп солубузу ала, 100-150 атлам ара бла эниш ала тизилдик. Кьарангыда бир-бирибизни жокълай, ашыкъмай, кече ортасына «эски ыстауатыбызгъа» жетишдик. Атланы пырх-чырх этгенлеринден сора таууш эшитилмей эди. Насыпха хар затыбыз басдырылгъаныча тура эди. Алалгъаныбызча хар затдан алып, келгенибизча бир-бири ызыбыздан тизилип, ызыбызгъа атландыкъ. Тауладан энишге эннген тынч болгъанлыкъгъа, жюк кётюрюп ёрге чыкъгъан, барыбызгъа да татый болур эди. Танг жарый, биз да арып чегетни огъары жанына чыгъа, солуюкъ деп кьычыргъан тауушну ызы бла, биз ангылагъаннга кёре, керох юч кере атылды. Былайдагъыладаң бла М. Б. ёмюрюнде аскерлик этмеген, хажиретликден да хапарсыз:

— Ой кьан жауду, кьачайыкъ, эшитемисиз! Ол атханла бир ишексиз ингилизлиледиле. Кьайры кьачайыкъ?! Нек турасыз? — деп тохтамай ары-бери атлап тебиреди.

— Аллах ючюн, сабыр эт. Ингилизлиле туююлдюле. Ала сюрюучюледиле. Малларын сюре, кьамчини чаркыылдатадыла,— дерге кюрешдим. Нёгерледен киши сёз кьошмады.

— Жаш, сен хар заманда затха уллу кёллю кьарайса. Уллу, гитче жокъ, оноуну кьолунга алып кьояргъа излейсе,— деди ачыулуракъ кьоркьгъанына да уяла.

Тенгледен бири мени таба кьарап кёз кыса: «Тейри кьамчи тауушха ушамай эди ол» — деди.

— Ма, кёрдюнгмю?! — дей, манга кёзлерин жандырып: — Хайда, туругъуз, кьачайыкъ. Энши ала, агъачны

къалынына! — дей, къачар къоянча тѣгерегине къарады. Арыгъан жашладан киши аны айтханын этерча кѣрюнмей эди. Биягъы:

— Былайда кишиге жукъ болгъаны болса сиз жууап берликсиз! — деди манга онгсуз къарай, амалсыз олтура.

— Господин Б.-улу, манга алай къаралып къарама да, ингилизлилеге къарасанг а! Кѣрмеймисе сенден сора къайгъы этген жокъду! Сени жанынг артыкъ татлы болуп къалай къалды къалгъанладан?! Алыкъын ингилизлилени чай ичер заманлары да жетмегенди, таугъа чыкъгъанны къой эсенг. Сени сюргенден сора сау ингилиз аскерни къайгъысы жокъду. Бир таша жерчикге олтур да, къара тѣгерекге, — дедим ышара.

— Сен а мени чырт да жукъ билмегеннге санап къойдунг да! Сен мени къызбайгъа санай эсенг, келчи «Здрас-туйте, англичанла! — деп къайсыбыз алларына баралмай къалсакъ да кѣрюрсе. — Баралмагъан алай-былай болсун, деп бир-эки эр кишиге келишмеген сѣз да айтды.

Мен ышарсам да кесими сууукъ тутаргъа кюреше: «Ингилизлиле мени ана къарындашларым тюйюлдюле, мен алагъа баралмам салам берирге! Бар сен, барлыкъ эсенг», — дей, чурукъларымы да тешип, габырайымы да тюбюме сала, ачыу этерча, жерге созулдум.

Ол да, мурулдай-мурулдай, кѣкенле таба жанлады. Қъарынларыбызны азыкъдан тойдуруп, къатыбыз бла саркъгъан тау суучукъдан да ичип, ингир боллугъун сакълайбыз. Мѣлл ѳзеннге ауар ючюн чегетни башы ачыкъгъа чыкъмай башха жол жокъ эди. Аны амалтын ашхамгъа дери солургъа мадарыбыз кѣп эди. Мен да, чырпыла ичинде жумушакъ къауданнга барып, жатып къалкъыдым.

«Хой-ху, Хой-ху, чаркъ, чаркъ» деген тауушлагъа уяндым. Сескекленип иги тынгылагъанымда, эрттенликде бизни сагъайтхан сюрюучюню тауушуна ушатдым. Қюн ортада маллагъа суу ичирирге деп сюре болур эди ол малланы. Аны бла бизни арабыз 500 атлам чакълы болур эди, ол ачыкъгъа чыкъгъанын кѣргенимде. Ол эрттен бла къоркъгъан тенгибиз чырт къымылдамай эди кѣкен ичинде, ким биледи эрттен бла этген хахайы ючюн уялыпмы турады, огъесе жангыдан къоркъупму турады? Аллаилагъа кѣп тюбемесем да тюбей келгенме, бизни жашланы ичинде ол да Аллахны бир къулу. Не этгин? Ким биледи, кертиси да биз жашлыкъдан кемсиз сакъ болургъа кереклисин ангылай болмазбызмы? — деп да келди кѣлюме. Ол сюрюучю малларына да суу ичирип, ѳрге сюре келип, тюз бизни юсюбюзге бурду жолун. Я-арапбин, келип къалыргъамы тебреди деп тургъанлай, дагъыда бир жанына бу-

руп кенделен сюрюп марады. Чегетни ичинден чыгъа, ачыкъ жерден ётюп бир жютю дуппурну башында олтурду. Азыгъын да артамагъында алып, бир кесек жубанды. Со-ра тютюн къабындырып, букзулатды. Аязчыкъ андан биз-ни таба ура, бурнума тютюн ийис келгенинде, хауаны ичи-ме жутланып солуй, битеу санларым ол тютюн ийис келген таба барырча аякъларыма буйрукъ берип кюрешдиле. Алай болса да «къымылдама» деген жюрекден келген буй-рукъ мени санларымы тынч этдиле.

Сейирди адам баласы, мадар болмагъан сагъатда артыкъ да бек нек излейди затны. Не излесе да, адам ба-ласы кесин бошламазгъа керекди. Артыкъсыз да бек сау-лугъуна, жанына заран келтирлик затладан кесин тыяргъа кереди. Бизде, таулулада, бек эртделеде тютюн ичген адет болмагъанды. Ол затны бизге, жерибизни зор бла алгъанла келтиргендиле. Тютюнча заранлы затла уа къал-лай бир келгендиле.

Биз кесибизни таныгъанлы «Къарангы, пакъыр таулу-ла, сизге культураны келтирген, дунягъа чыгъаргъан да бизбиз»,— деп тургъандыла бизни жесир этип тургъанла. Келтирген да болурла бир къауум затны. Алай а бизни ич культурабыз — адетибиз, намысыбыз Европаны бийик къалаларында алаша болмагъанды. «Сизни жарыкъ ду-ниягъа чыгъардыкъ» дегенле, бизни Альп таулагъа чыгъар-дыла. Манга да бабаларым ичмеген тютюнню кюсетдиле.

Ол сюрюучю не этди эсе да, тютюн ичип сингирлери-бизни къозгъап, къулакъларыбызны кепдюрюп кетди.

Ю ч ю н ч ю б а ш ы

АНАМЫ МЕКТУПУ

Кюнню иги къыздыргъан жерине кёчюп жатама. Анам Драу ёзенде жашыргъан къуранны «алып келирге» — деген аманатын толтуруп, алып барама, къууанырыгъы кёрюне. Анамы къураны болгъан хуржунну ачып, къуран-ны тышындан салыннган сахтиянны оюларына сейир болуп къарайма. Къаллай уллу къыйыны киргенди анамы. Арап харфланы алтын окъа халы бла тигип кюрешип. Къуран-ны ачханлай, бир бюкленнген къагъыт чыкъды ичинден. Къагъытны тюзетип къарагъанымда, мени атым жазылып эди. Мен айырылып чегетге къачханымда анам былай жазгъан эди:

«Хамит. Хар дунягъа келген инсан заманы (жазыуу) келсе, ёлмей, жерге кирмей мадары жокъду. Атаны, ананы,

баланы да бир-бирлерине борчлары бек уллуду, бир-бирлерин разы этерге керекдиле. Мен санга разыма, анасы разыгъа Аллах да разы болады дейдиле, сен да разы бол манга! Сени дуниянг бир балача туйюл, бир атачады.

Кече кёюме жукъу кирмей тангнга дери жылай-жылай чыкъдым. Не этерге билмейме жаныма себепге. Кёпден кёп тюшюнсем, ачудан-ачы затла келедиле жүрегиме. Кесин ёлтюргенден уллу гюнах жокъду дейдиле, билеме... Алай болганлыкъгъа, ол итлени кьолларында термилип ёлгенден эсе... бу эки сабий болмаса, ётерим тынч эди. Быланы экисин да кесиме байлап Драуну хужу толкъунларына чынгап кетсем деген ачы сагъышла къайнайдыла башымда. Уллу Аллах хар жаратхан жанына бир зат буюрюп жаратханды; кеси башхача хар бир жанны да жашауу башхады. Ала да кеслерини жазууларына туберге керекдиле. Аланы дуниягъа жаратхан Аллах кеси биледи не этерин алагъа, деген сагъыш бир кесек сабырлыкъ берди жүрегиме.

Экисини да хар затчыкъларын жыйып, Муксимни жанына элтип жарашдырып, кесими башымы, барайым да, Драугъа атайым дей, ачы сагъышха кирдим. Нийаз Муксимге жылап келди да, экиси да къучакълашып кёп жылап турдула. Тёзалмай, барып, мен да къошулдум да бир биринден айырдым. Нийаз, къарндашы Къ. бир аманла этеди, кимге болса да бирине, не да кесине хар хата этеди деп, къоркъуп тарыгъа келгенин, ол Муксимни айтханына къараучу эм да этиучю эди да, бир сёлешсе, бир мадар чыгъармы деп келгенлей, Муксим къарны болгъан хапарын айтды да, жарлы гюнахсыз сабийчик бу хайырсыз заманда не боллукъду? Ай Аллахым! Жанымы бир бек къыйнады»,— деди.

Ол жангы хапар жүрегиме бир жанындан бир жангы жара салгъан бла бирча, бир жанындан да, мени жангыдан тюшюндюрдю, жангы бир кюч, бир таукеллик да берди. Эндиге дери аны билмей тургъаныма кеси кесиме да айып этдим. Мен кесиме бир зат этсем, Муксим да кесине бир зат этип къояргъа боллукъду. Дуния жарыгъын кёрмеген, гюнахсыз сабийге, мени юсюм бла бир зат болса, аны гюнахындан чыгъар мадар жокъду! Къарында туумагъан сабийни гюнахындан уллу гюнах жокъду Аллаху Тагъаланы аллында деп сёз барды. Ол туумагъан жанчыкъ манга къабыргъа бой ийгенден башха жукъ къалмагъанын кёргюзтген бла бирча, жангы бир жол тутаргъа да зорлады.

Къады, келип, сени сорду. Къачханынги айтханымда: «къачаргъа керекдиле, къачаллыкъ ким да болсун! Сабий,

къарт, тиширыу... къатыны сабий табаргъа жетип тургъан да къоймасын... Вагонлада бедишлик болуп, ёлюп, сабий башы да итлеге атылгъандан эсе, чегетде эркин ёлген игиди»,— деп къойду. Бизге да: «Келигиз, тебрегиз, жашынгы да чегетде табарса»,— деди эсе да, таукел эталмады. Сени табарымы билсем а табу да этип барлыкъ эдим.

Сен таныгъан, сен айтхан жерлеге табылгъан хапчюкню, азыкъны бастырта турама. Аллахха аманат болугъуз!

Аллахны ишин ким биледи? Инша Аллах, сау къалырсыз, мадарынг болса, бойнунга борч салама, былайда бизге жетген артыкълыкъланы унутма. Кёпле бу хужу жерде тюп болдула. Бир кёплерибиз да къыйаматха дери айырылып барабыз! Сатылдыкъ! Былайгъа сау къалып, амалынг болса, келип эсгертме салырса, дууа этдире бир турурса. Борч салмай, тилеп айтама. Аллах болушсун! Аллах жарыкъ бетден кёрюшдюрсюн!

Ананг».

Анамы мектупун окъуй, сууукъ тер урду, санларым титиредиле, кёзлеримден жыламукъла толуп-толуп акъдыла. Анамы бу бушуулу тизгинлери бизни 20-чы ёмюрню Совет Россияда жашау жолларыбызны айгъакълай эди... Бир биринден хайырсыз эм ачы, тауусулмагъан, кюнден-кюнге къоркъуу жашау юлгюлени сыфатлап аллыбызгъа жая эди.

Анам Аллахны аллында борчларын, къуллукъларын буюрулгъанындан да оздуруп этгенледенди. Аллах да анамча къулларын айырып, эскерип, къыйыналарын кёрюп саугъалайды! Былайда да Уллу Аллахым аны кёзюбюзге кёргюзтдю. Нийасаны Муксимни «тахсасын» анама ачаргъа, ол иймей ким ийген болур? Нийасаны анама Муксимни къарны болгъанын ачыкъламаса анамы оноуун тамам терсине бургъан, ол болмай ким эди? Биз юдегиге ол жангы бир жашау себеп, къутулуу болду.

Бир кёплерибиз Аллахны быллай ишлерин кёре тургъанлай шукур этер орнуна, ары бери къыйыдырадыла. Ол аланы Тейрини жолуна кереклисича тюшюнмегенлеринден болур?

Аланы биз юдегиге тюрлю жолладан болушханын сеземе эм кёп шукур этеме. Бу дуня жарыгъын кёрмеген сабийчикни къадары къууанчлы боллукъ болур деп, кеси кесими къууандырама. Инша Аллах болушур дейме.

Алах жазыкъсына тебресе къулларына къаллай тюрлю себеп бла жол тапханын кёре турама.

Бу эки-юч ыйыкны ичинде кѳрген ишлерибизни, битеу болумубузну кѳз аллыма келтиреме. Терен сагышлагъа кирип, биринчи жаханымден кѳтулгъаныбызгъа энтда бир кере шукур этеме Аллахха. Амма, аллыбыз а не болдукъ-ду деген соруу мени акъылымдан кетмейди. Биз кимге керекбиз, бизге ким кѳайгъырады? Былай жашырылып не заманнга дери тураллыкъбыз, ариу, ингилизле жукъ айтмай, этмей кѳойсала да? Австриялыла кѳоярыкъмыдыла? Эртте бир окъугъан анамы мектубуна эсими ийсем, сагышларымы юсюнден алып атады. Аллах Уллуду, кимге не берлигин кишиге сормагъанлай бергенин биле тургъанлай, кѳадарыма артыкъ сагыш этгениме да кесими не кѳыйнайма дей, кесиме айып эте жукъладым.

Экинди бла ашхам ортасында уяндым. Кюн биз болгъан тауну артына ташайгъанды. Бизни башыбыз жютюледен, бугъойладан, ауушладан жарыкъ сабыр-сабыр кете, тѳгерек кѳарангы болду. Биз да бир-бирибизни кѳозгъай, жолгъа чыкъдыкъ. Былайыны табийгъаты бизни Кавказ таулагъа ушар керекли да кѳалмайды. Кийиклери бизден эсе кѳп кѳрюнедиле, адамладан кѳоркъмай айланганлары амалтын кѳрюне болурла кѳп.

Былайыны адамлары кийиклеге, артда билгенибизге кѳре, иги кѳарагъандыла. Бѳрюлени да кѳурутхандыла алагъа заран жетдиртмез ючюн. Кѳуру эки аякълы бѳрюле бардыла бусагъатда алагъа кѳоркъуу салгъан. Ай да бийиклеге тийип жарытып, биз да тизилип аны таба ѳр сюренге барабыз. Тауну тѳппесине чыгъаргъа кечени да арасы болду. Ай да Драу ѳзенни кюн чыкъгъанындан ѳтюп, Мѳлл ѳзенни чегет баууруна кѳараргъа биз да ауушха чыкъдыкъ. Алда «Эркечлик» этген тенг да арыгъан болур эди, — артмакъларын чыгъарып, олтуруп, артда келгенлени жыйылма кѳойду. Эки нѳгерибиз да, бизни кѳайгъылы эте, кечигип келдиле. Аланы бири ауруп, кесин кючден жюрюте, нѳгери аны артмакъларын да алып, келдиле. Аны жюгюн да юлешип, чегет бауурну кюртлерин жыра, эниш ала кетдик. Ай да бизден ташая, танг да жарый, ыстауатха кирдик. Ыстауатдагъыла бизни сау эсен кѳрюп барыбызны кѳучакълайдыла. Артыкъсыз да анам, кѳучакълай келип, ауругъанны кѳргенлей, сормагъанлай ангылап, юшюген болурса, харип, дей отха жууукъ олтуртду. Эрлай шорпа этип, быллай кюннге деп сакълап тургъан сарсмакъчыгъын, соханчыгъын, буршчугъун кереклисича салып, бир уллу аякъгъа кѳуюп ауругъаннга, кѳоймай, тогъутду. Анам бизге бир иги кѳургъакъ жатар жер этип, юсююзню басдырып жатыгъыз деп, ауругъан тенгибизни жерине жатдырды. Манга кѳарап: «Кѳуранымы келтирдингми?» — деп

сорду. Артмагъымы ачып къуранны анама бердим. Анам къуранны ичинден бир дууаны чыгъарып, тенгиме юч кере окъуп тюкюрдю. Анамы айтханын, сау къаллыкъла, киши жерге тюшюрмей эди. Б. А.-ны ингирге ауруундан сау болгъанына,— анамы кючюнден болгъанына,— ишек да жокъ эди. Анам бла кесим энчи къалгъанлай, ол къуранны бетлерине къарай келип, мени таба къарады да: «А, жаш, муну ичин ачып къарадынгмы? Бир къагъытха бир затла жазып муну ичине салгъан болур эдим дейме, табалмайма»,— деди.

— Тапхан эдим! — деп, жерге къарадым.

— Жыртхан блурса, былай хайырсыз жашауну кеси кёрмеген, ангыламай, терсине жоралап керюширге да боллукъдула,— деди.

— Тюз айтаса, анам, мен да алай тюшюнюп жыртдым,— дедим.

Андан сора да, анам бла мен сау 28-жылны ол мектупну юсюнден жукъ сёлешмей жашадыкъ.

Т ё р т ю н ч ю б а ш ы

АЛЛАХ ЖОЛ БЕРСИН.

Жашауубузда уллу бир зат тюрленген жокъ эсе да, ингилиз солдатланы аз кёре башлагъанбыз, бизни жаныбызгъа болгъанын сезебиз. Амма, алыкъын биз а таш, агъач тюплеге кирип турабыз, къыртчыгъадан къоркъуп тургъан тауукъну жюжеклерича. Жюрюген хапарлагъа кёре: хар ким табына кёре Италиягъа, Австриягъа, Германиягъа синггендиле. Эки кюн алгъа жесирден къачып келген тенгни хапарына кёре (Салтзбург шахарда эски къачхынчы оруслуланы айтханларына кёре) Американ аскерни башчылары Россейден къачханлагъа документле жарашдырып болушадыла дей эди. Былай хапарла кёпден кёп чыгъадыла, файдалары не болурун ким биледи?

Салтзбург шахаргъа адам жиберип, керги хапар билирге деп оноулашдыкъ. Тенгледен ючеулен таукел болдула. Ала ючюсю да «Ташны къыссала суу чыгъарырча» жашла эдиле. Къолларында документ болуп жукълары болмагъаны амалтын, ала чегетле бла, таула бла барыргъа керек эдиле. Бизни умутубузгъа кёре ала бир ыйыккыны ары, бир ыйыккыны да ызларына келирге керек эдиле. Эки ыйыккъдан тюбешалмасакъ былайда, сора бизге белгили жерледе къагъытла жазып къояргъа деп оноу этген

эдик. Алай бла, Аллах жол берсин деп, юч тенгибизни Салтзбругга ашырдыкъ.

Бизни ашарыбыз болса да, къоншуларыбызны халдары бек тапсыз эди. Алагъа къолубуздан келгенча болушуп кюрешебиз. Берекет берсин, ат эт эркин табыла эди. Бизни «Харам талада» басдыргъан азыкъларыбыз бизге талай айгъа жетерча эди. Сатзбругга кетгенлерибиз ызларына къайтхынчы Драугъа энип азыкъ чыгъарыргъа деп тёрт киши, къоншуладан да эки къауум жыйындан да экишер адам алып, биягъы кече арасында Драугъа энип, биз алгъа артмакъларыбызны толтуруп, алагъа да кереклигизни салыгъыз да, уруланы да адам билмезча басдыргъыз деп айырылгъан эдик.

«Тауну жанында жашагъан ауушларына уста болур» дегенлей биз да бу ауушлагъа уста болгъанбыз. Чырмаусуз ызыбызгъа жыйылдыкъ.

Анда мында Австриячылагъа тюбегенле да боладыла. Аладан тюз хапар билирча тил билгенибиз да жокъду.

Салтзбругга кетгенлени эки ыйыкълары озгъанды, алааны къайтмагъанлары бизни къайгъылы этгенди. Эштда бир ыйыкъны сакълайыкъ деп оноу этгенбиз.

С.-А., бир нёгер да алып, «Харам талагъа» кетди. Экинчи кюн С. А. ызына, азыкъсыз, эки этли атны да тартып чыкъдыла. «Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса» дегенлей, биз азыкъ берген къоншула уруланы башларын иги жапмай къоюп бир ишексиз Австриячыла суююп ариулагъан эдиле уруланы. Ат этлени кюртлеге басдырып, бузлатып жангыча тутта эдик. Таулада туз да кёпдю, австриячыла тузну кийиклеге жалау этип саладыла да. ол туз Кавказ «кийиклеге» да жарайды. Сау къаллыкъ Апсаты да тилей баргъанланы къуру къайтармайды. Альп таулагъа хажрет болгъунчу халкъыбызны тюшге алай уллу багъа берип билмей эдим. Эртден азыкъгъа жыйылып, бир бирибизге салам берип бошаргъа, биринчи хапар тюш бла башланады. Бири тюшюн башлагъанлай «Аллах хайыр этсин, пайгъамбар да игиге жораласын» дейдиле. Тынгылап, жаратмасала, игиге жоралайдыла, заманнга болумгъа кёре къыйдырадыла. Чегетде бир бирине тюбегенле да айтадыла. Уста тюшчюле да аз туюлджюле. Ала хар тюшге кеслерича уста магъана да бередила. Башха адамла бла ушакъ этмей, газет окъумай, радиону эшитмей айланганлагъа тюш барысыны орнун да тутуп кюрешеди. Бир къауумланы кёрген тюшлери керти болуп да чыгъады. Мен анга шагъат болургъа боллукъма. Тёрт ай алгъа, Италияда, мени гитче эгешчигим: «Уллу къобан къобуп келди

да онглубузну суу алды да кетди. Мен 12 нёгерим бла дуппурчукдан къарап къалдыкъ». Драудан да 12 адам болуп ётген эдик. Тулпар Р. Б., 3 кюн ёлтюрюллюгюнден алгъа: «Атыма минип бара тургъанлай, мени эки окъ бла урдула да — ёлдюм...» — деп, къарт, ойнай келип, тюшюн айтханында, бир къауумла жерге къарагъан эдиле, бир къауумла да тюрлю магъанала чыгъара, аны кёлюн алыргъа кюрешдиле.

Юч кюнден сора, эки да жеринден шкок бла урулуп, ёлюп тургъанына эки нёгерим бла юсюне келип къалгъан эдик.

Тюшюндача урулгъан эди, Рахметли! Анам: «Аман тюшден Аллах сакъласын, хар тюшню да адам айырмай айтхан иш — иги туйюлдю, артыкъсыз да тюзге ийнанмагъанлагъа...» — деучю эди. Бизге кереклисича, ингилизле бизни ызлагъан хапар тохтагъанды. Австрияны полициясы, тюбегенлерине: «Элlege энигиз, шахарлада къачхынчылагъа болушхан компанияла ачылгъандыла, кишини зорламайдыла», — деген хапарларын эшитебиз.

Альп тауладан бек эртте окъуна бёрюлени кзурутханлары себепден, маллагъа сюрюучю бизде, Кавказдача — бек сакъ болмайды. Къысыр тууарларын, къойларын таулагъа кыстап къоядыла. Бир-эки ыйыкъдан иелери чыгъып, жокълап, тузларын берип къайтадыла. Биз да малларына чыкъгъан Австриячыла бла ачыкъ тюбеше башлагъанбыз. Бизге ачылгъаннга ушайдыла. Тил билмегенибиз — иги хапар айталмайбыз, ала да дуниядан алай уллу хапарлы болгъаннга ушамайдыла.

Бешинчи башы

ТЮШЮМ

Хапарланы игиден игиси келеди. Лиенздан арт келген хапарлагъа кёре, эски къачхынчыла лагерьледен чыгъып, шахарлада айланган бла да къалмай, эркинлик алып, Австрияны ичинде суйген жерлеринде айланыргъа эркинликлери барды. Жангы къачхынчылагъа да ётюрюк кыгъытла жарашдыргъанча, ахчагъа ётюрюк паспортла алыргъа болгъанча хапар да айтадыла. Къызыл Къач кёп шахарлада къачхынчылагъа болушхан лагерьле ачылгъанларын, ашарыкъ, кийим, межам бла да болушхан хапар жайылгъанды.

Бу хапарланы эшитгенден сора, хажрет болгъанлы тешинип жатмагъан эдим да, бир рахат тешинип жатдым да, бир иги тюш да кёрдюм.

Нёгерлерим бла биргелей бир ариу къулакъда кирсиз сууну жагъасында, гокга ханслы жашил талачыкъ жашнай, биз да чууакъ кёкню тубюнде ол талачыкъдан ёрге, дуппур таба жайылып чыгъа эдик. Бизни ызыбыздан да ызлай иги кесек инсан келе эдиле. Мен, нёгенлеримден айырылып, алгъа чыгып тебиредим да, дуппурну башына чыгъаргъа, бир жашил чатырны кёрдюм. Ол чатыр эки эгиз дуппурну ауушунда, арт эшиги мени жаныма ачылгъанча, аллы да къыблагъа Меккягъа къарагъанча эди. Чатырны ичинде келбетли акъсакъал намаз къыла, мени да намазлыкъгъа чакъыргъанча къарай эди.

Мен анга, Муххамат болгъанын танып, неден эсе да уялсам да, аллыма атлап барып артындан сюелдим. Салам бердик. Кёзлеринден къууанч нюр урду манга къарагъанында. Менден насыплы болурму дуняда Мухаммат бла бирге намаз этген деп, ызыма къарагъанымда, нёгерлерим да ызымдан сюелип тура эдиле. Жюрегимде бир уллу къууанч сезимим бла уяндым. Эрттенинде, анам бетими къууанчлы болгъанын эслеп, къууанды. Тюшюю айтханымда, анам бойнумдан къучакълап, кёзлеринден жыламукъла акъдыла. Кёзюю, башымы ба этип... «Дууа этейик! — деди да, дууа этди. — Бу тюшден сора, Аллах айтхан эсе, биз къутулдукъ!» — деди. Анамы тюшюю тюз ангылап айтханын дуня жашауда кёрдюм.

А л т ы н ч ы б а ш ы

ВИНКЛЕРН

Салзбругга ийген нёгерлерибизни къайтыр заманлары озгъанлы бир ыйыкъ болду. Уллу къайгыгъа киргенбиз. Къайгыы бла бирге иги хапар аз эшитгенбиз. Винклерн деген шахарда бизнича къачхынчылагъа къагъытла жарашдырып, американ, ингилиз, француз зоналагъа барыргъа, жюрюрге мадар болады дей эдиле. Къагъытла алыргъа оноулашдыкъ. «Нёгерлерибиз келтирген къагъытланы да зараны болмаз», — дей. Винклерн кирсиз шахарчыкъды. Адамлары да Италианча чомарт туююл эселе да, шохлукъларына сёз жокъду. Биз жашагъан жер бла Винклернни арасы 20 километр эди. Атла, тукъумла, д. а. к. паспортха жазыл-

гъан затла къурап кюрешебиз юйдегилерибизге. Аланы барын азбарларгъа кюрешебиз.

Айтханымча, юч киши болуп, эрттенликде жолгъа чыкъдыкъ. Юч айдан бери биринчи кере къатышабыз инсанлагъа. Хар кёрген адамыбыздан къоркъа, ишеклене дуня бизге къарагъанча, бизни сюзгенча кёзюбюзге алай кёрюне, сагъат 12-де Винклернге кирдик. Излей кетип, инглиз комендантны къайдагъысын табып, бизден эсе алгъа сакълагъанланы ызларындан тизилдик. Кезиу бизге жетди. Ючюбюзню да эшикни сакълагъаныбызны билгенча бирден ийди. Кирдик. Комендант 30—35 жылларында болур эди. Орта суюкли сары шинли адам, ол бек оюмлу, акъыл ийип сюзгенине къарай, бизни ким болгъаныбызны биле болур деп сагъыш этдим. Бизге къарап инглизча бир затла айтды. Ангыламагъаныбызда, жанында тилманчына къарады. Ол да немисча бир затла айтды. Мен, италианча, ангыламагъаныбызны айтдым, комендант аз ышарып: «Къайры барасыз? — деди.

— Салзбругга,— дедик.

— Нёгерлерибиз да барды, 12 адам болабыз.

Комендант секретарына бир затланы жаздыра, бизге да къарап ышара эди. Ары кёзюмден женгилирек бир къорагъыз дегенча, 12 адамгъа жетерча бир къагъытны «Салзбругга»,— деп берди.

Тюзюн айтсам, тамам керилип бир солуу да алдыкъ. Жолну тюз арасындан, уллусундан къоркъмай, юркмей, ыстауатха айландыкъ. Юч айдан бери бу биз жюрюп баргъан жоллада жюрюгенлеге тау башладан къарап сукълана эдик: «Арабин Аллах, бизге да алай эркин жюрюрча бир эркинлик берилликиди?» деген кюнлерибиз да кёп болгъандыла. Жоллада жюрюгенле алай кёп туююдюле. Бизге тюбеген Австриячыла, бизни таныгъанча, инглизлиле бизге жетдирген къыйынлыкъны билгенча къарайдыла. Биз Рангерсдорфха жетерге, кюнню да ауанасы Мёллге эннген эди. Биягъы кёпюрден ётүп Лимпитзграден (тик къулакъны) ёрге кюнню келеккеси бла бирча, жаяу жолну барабыз. Насыпха, жолну жанында жилик, наныкъла бизни ач болгъаныбызны билгенча, къызарып сыйлай эдиле. Аллах берген хазыр аш! Жайылып, къарныбызны ач этмезге кюрешебиз. Бир тикдеп бирине чыгъа, бийиклеге таяна барабыз. Мен жиликlege сингип нёгерлеримден иги кесекни артхаракъ къалгъан эдим. Бирден бирге:

— О, хахай, Хамит, къач! — деп, С. А. къолун булгъап, С. Б.-да къулакъчыкъ таба мыллыгын атды. Мен да сескеленип, жолчукъдан да ажаша, огъары жанында чырпылагъа кирип, тегерегиме ишекли къарадым...

ТЮШЮНДЕ КЁРГЕНИЧА ЕЛТЮРЮЛГЕН ТУЛПАР

Кёзюмю аллында, 200 метр чакълы ёргеракъда, Р. Б.-ны аты сиреле эди, юсюнде хар заты да жарашып, буруучукъну жанында ачыкъда, жюгени да жерге суйреле. Къобуп, ат таба чапдым. Жетгенимде кёзюмю аллына къоркъунч кёрюнюш чыкъды да къалды.

Р. Б. бир кёк ташха жастыкъгъа таянганча таянып, сол къолун башыны тубюне салып, онг къолунда да бир къагъытчыкъны къысханлай, сол жанындан жата эди. Қъан ызлары кёзюме илине, къолум бла аз тюртгенлей, жанындан ауду; ёлгенин ангыладым. Болгъан ишни неден болгъанын ангылаялмай, мен болушур зат да болмазлыгъын ангылай, тенглериими ызларындан айландым. Ашхам бола чегетни къалынында тапдым нёгерлериими. Ызыбыздан сюрген да киши болмагъанын сезе, Р. Б.-ни къалай ёлтюрдюле? — деген сагъышха кирдик. Бир ишексиз, биз кетгенлей бир затла болгъандыла, бир ишексиз къара къан жаугъанды деген къоркъуу бизни жесирледи. Биразны алгъа къууанчлы болуп келгенлей, бурнубуз салынып, къара сагъышха кирдик. Жетерик жерибизге жете кетген эдик. Ашхам къарангы бла файдаланып, бир бирибизден 100 атлам бара ыстаууатха жууукълашдыкъ. Насыпха, бизникиле тынч-эсен бир затдан да хапарсыз эдиле. Жангыз ёзенде эки кере ушкок атылгъан эди, ким болса да кийиклеге атхан болур эди, дегенча хапар айтдыла. Р. Б.-ны хапарын айтдыкъ, аны, ким болса да, атына кёзю къарап ургъан болурму? Огъесе ахчасын-бохчасын алгъан дегенча тюшюнюп башладыкъ. Ол кюн ол жерледе ингилиз, не австриялы полицияладан хапар эшитирик эдик. Башха къоншуладан бири да Р. Б.-гъа алайда къошну неси кесинде ишчи болуп ишлегенча, бир кюн алгъа къагъыт бергенин эм да аны элге энерге хазырланнганын айта эди.

Не болуп ёлтюрюлгени, неден ёлгени... бары да бизге белгисиз болса да, иш болуп бошалгъан эди. Ол кече окъуна, бир-бирибизге хапар берип, талай адам бирге жыйылып, урулгъан жеринден 100—200 метр ёргерек чыгъарып, кюрексиз, гетменсиз, къолларыбыз бла агъач, къазыкъ бла чучхуп, кийимлери бла чулгъап бастыргъан эдик. Кече арасы бла жаназасын да къылгъан эдиле. Ол кече окъуна биргесине айланган Черкес улу алайда табылгъаны, кишенден айыл этдирген эди.

Экинчи кюн Черкес улуну излеп, табып Р. Б. ёлтюр-генин кесине шагъат этдирген эдиле. Р. Б.-ны эгечлери Черкес улуну ёлтюрюрге тебирегенлей тенгледен бири—А. А.: «Къанны къан бла жуумайыкъ, къаныбызны агъызгъанлары жетерик болур, Аллах аны кеси жёреди, этген гюна-хына да тубетирикди...» — деди. «Къоюгъуз ол мурдар болду эсе да, биздамы боллукъбуз?! Ол, артыкъ, саудан ёлюкдю, аны битеу жашауу, мындан ары, ёмюрюню арты-на дери титиреп, къайгъы да, къоркъуу да... бир кюнню ышармай кетерикди. Ол саудан ёлюдю! Ёлю!.. — деп, Черкес улугъа да: — «Тас болуп кет, кир ийисинги урдурма, мурдар!» — деп сюрюп къыстагъан эдиле. Ол кюнден бери, ол думп болуп, къачып айланады дейдиле.

Черкес улу къайдан эсе да келген, кеч заманлада къарачайлы болгъанладанды. Къайдан эсе да, къалай эсе да сыйсыз жерден чыкъгъанын, кеси кесин бегите эди. Биз ташдан таудан келгенлеге, керексиз уллу сый берип, юсюбюзге миндирирге ёчбюз... артындан а ачысын кёрюучюбюз. Чырымда уллу къурман байрам этилди, битеу Чырым Аут Регип, айырылып белгили тутушчулары жыйылгъан жерде биринчи ёчню алгъан эди, эм уллу гёжефлерин жыгъып аты да Гаршда биринчи келген эди, къуру къарачайны туюул, битеу Кавказлыланы къууандыра эди. Тулпар Р. Б. кесин Альп таулагъа къурман этди.

Аллах рахмет этсин!

Сегизинчи башы

Я АЛЛАХЫМ, ОЛ КЮННГЕ ЖЕТДИР БИЗНИ!

Винклернге барып къыйналмай, ингилиз комендантдан жолоучу къагъыт алгъаныбызны хапарын жаябыз.

Ингилизледен юркмеген, аладан жийиргенмеген жокъду, не тапхан мадарыбызны этип, ашыкъмай Америка зонагъа Салзбруг шахаргъа эм жууукъ тегерегине жерлеширге, бир бирибизден хапар биле болумгъа къарарча, тюшюнгенлерибизни да жайгъанбыз.

1920 жылда Европагъа къачхан Каракин деп бир инженер Америка Аскерни Комендатурасы эм шахарны башчылары бла онулашып, бир ишчи ишлетген фирмала ачып, шахарны жанындан ишлерге, ариуларгъа д. а. к. къачхынчылагъа иш берген бла бирча кийимлик, къагъыт, ашарыкъ, картла, дагъыда кёп затла бла болушханын айта эдиле. Инженер Каракин ишчи фирмасыны атына да кесини атын ататханды дей эдиле.

Салзбругдан келген тенглеге да бир кюнню солургъа кьоюп, экинчи кюн эки атыбызгъа жерлерин салып, тапханыбызны алып артмакъ этип, Мёлл ёзенни жолун тутдукъ; ашхамгъа Лемниз атлы элчикден жанына эйип: «Сау къалыгъыз, Альп жютюлери»,— деп, элни кыйырында тохтадыкъ. Эм кыйырда юйде къонакъ болдукъ. Қонакъбайыбыз бек жарлы бир юй болгъаны кёзден къача эди. Бизни сыйлар къайгъыдан эсе, бизден бир затла умут этгенча кёрюне эди. Юйдегиси да ууакъ, жалангач кёрюне эди.

Насыпха жангы къата башлагъан ат этибиз бар эди, къонакъбайыбызгъа бизге да жетерча, анам да болушуп, биширип, аланы бизни да къарынларыбыз тойгъан эди. Элден не тамата, не полицейский келип бизге жукъ соргъан, не жокълагъан, рахатлыгъыбызны бузгъан зат болмады. Рахат танга чыгып бир ат жегилген арбачыкъгъа акътуякъ къашханы жегип, битеу хабур-чубурларыбызны да юсюне салып, жангы эки нёгер да алып 14 киши, анама атны жүгенин берип, арбагъа миндирип, къалгъанла да ызындан, Мёлл ёзенни ёрге, Винклерн таба жол алдыкъ.

Экинди бола Винклернге кирдик; къарныбыз ач эди, къуру ат этден сора башха зат ашамагъанлы талай кюн болса да тёзерге кюреше бара эдик. Шахарчыкъда бир кесек ашарыкъ табып, къарныбызны тойдургъан эдик. Экинчи кюн танг бла бирге жолгъа чыгып, Гроссглокнер аушдан аууп, Зелл бла Зееге къарадыкъ, Салзбруг—вилайетге. Бу вилайет Америка аскерле Австриядан алгъан жерлери эди. Тюзю биз да американлыланы танымагъанлай да ичибизден ингилизлиледен къутулгъаныбызгъа Аллахха кёп шукур эте, солубузну терен алдыкъ. Жангы дуниягъа чыкъгъанча болдукъ, Американы байлыгъын аскерлери бегите эдиле. Жоллада шахарлада, элдеде да бош жүрюген солдат жокъду. Хар бирини бирер жерлери болгъанча кёрюнедиле, юслери башлары да бек кирсиз, жылтырайдыла. Ашарыкълары, ичериклери кёплюгюн солдатланы сабийлеге, тиширыулагъа шоколад чачханлары ачыкълай эди. Сигарет эм сигарланы жартысына деюн ичмей атадыла, тютюнчюлени кёзлери къалады, биз да хайырлана эдик аладан.

Зелл бла Зееге бизникиледен талай тенгни да кёрдюк, аланы аллары да Салзбругге эди. Бизге жууукъладан эки киши кьошулдула, 16 адам болдукъ. Зелл бла Зееден Салзбругга эки жол барды, бири уллу къол эм да темир жол тубюнден узакъ айланып барады. Экинчи жол да, солдан, ёзенни тюз барады,—къысха жол; амма, бу жолну бара барып, Германияны Бавария вилайетге кыйыры

ючгюл киреди, узакъ бармагъанлай кирип чыгъаса, амма, эки кыралны ыржыларындан кишини ётдюрмейдиле. Ётеме дегенге да башха тюрлю жолоучу кыагъыт керек болады. Тюп жол, ат ызындан, бизге 15 кюнлюк болур, башы бла уа эки кюнлюк чакълы кёрюнеди. Нёгерлерим тёбентин узакъ жолну барыргъа таукел эдиле, мен а бошындан ётерге боллукъ эсе уа, бир кёрейик деп тохтадым. Сау болсунла, огъай демедиле. Жолоучу кыагъытыбызда 12 киши, кесибизни саныбыз а 16 киши болгъанбыз. Кыараулла кыагъытыбызгъа кыарап жибермедиле. Кыолубузда кыагъыт бла жибермезликлерин, комендатха барып кыагъыт алыргъа керек болгъаныбызны ангылатдыла. Комендатха барып тиледик, адам болумубузгъа кыарап, жазыкъсынганча, жолоучу кыагъытыбызны юсюне «жиберигиз» дегенча бир затны жазып: «Бавария чегине киргенигизча жолдан чырт чыкмагъанлай, Салзбругга кирип, кетесиз»,— деп, кыагъытны узатды. Биз да «Данкени!» басып айырылдыкъ. Эки-юч километр чекден ичине киргенден сора, ташадан, чегетден ётген тёрт нёгерибиз да жетдиле.

Аллахдан игилик, бир сезим киргенди. Герман чекде киргенигиз бла Бавариягъа сингигиз да кетигиз... Австриячыланы сынар ючюн квалмагъансыз, германлыланы сынап бир кёрюгюз... солгъа бурулугъуз биринден,— дегенча башымда жюз тюрлю зат тууады.

Арыгъан эдик; юч жол кыошулгъан жерде арбабызны жолну жанына тартып, атны бошлап, солургъа тохтадыкъ. Биягъы ат этни кыагъын кыурлай жутаргъа кюрешебиз, сууну тым этебиз.

Нёгерлериме жюрегиме келген фикирими ачыкъладым: «Бу тап Герман чекге киргенибиз бла Бавариягъа кирейик да кетейик. Чекден Салзбругга бир ётейик, Германияда алай тынч жибермезле, бу тап тюшген мадардан хайырлана билейик...» — деп кыаты кыадалдым.

Нёгерлени бир талайы жолоучу кыагъытдача жолубуз барса... дегенча патыуала чыкъсала да мени фикирим женгип, жолубузну солгъа, Бавариягъа — Германиягъа бурду. Алай ызыбызгъа кыарап: «Сау квал, Австрия! Сау болугъуз, Австрия Альп таулары! Баш урабыз сизге, бийик жютюле! Кыарлы бугъойла, кыаяла, чауулла, чегетле, бизни баууругъузгъа кыысхансыз. Бизни таулагъа кёп ушайсыз. Альп таула, кыарндаш болурсуз сиз ажымсыз. Мугур кюнлени артыкълыкъны белгисича, азатлыкъны сакъланчылыкъны белгисича турлукъсуз эсибизде!» — дей кирип барабыз Бавариягъа. Бавариягъа киргенибизге бек

кыуандыкы. Жаханымден чыгып жаннетге киргенча эди болум. Тар ёзенчикни башына — тюзге чыккыганда экинди бола эди. Жолдан жууукъ болган биринчи Бауерге кыайтдыкы. Мюлкню иеси болур эди, 45-50 жылларында ушагылы адам аллыбызга келип, бек эслеп сюздю. Жазыкысыннанганча кыарай эди ол бизге. Юч айдан бери бизни сфыатыбыз да, — сакыалыбыз, башыбыз жетип, — тюрленген болур эди... Ол адам бизни кыонакы этди. Биз — 16 жаны, хар небизге кыолундан келгенча кыарады. Ол заманлагыа кёре хан кыонакылагыа кыараганча кыарады. Юсюбюзню-башыбызны да жууарча мадар этди. Игиликни, аманлыкыны, кыыралланы да быллай заманда сынаргыа кыадар кёбюрөк буюруучуду...

Драудан Салзбургга дери жолоучулугыбузда не сатып, не ауушдуруп бир кыабын ётмөк алалмагыанлай келип, бери Германияны гыржынындан кёргенлей Бауерни бизге этген хурмети, бир миллетни аمانы, игиси да бола кёреме, деген оюмгыа артыкы кере шагыат этдиреди.

Алай бла сентябрны аягына 1945 жылда чегетледен чыгып, эллеге, шахарлагыа жерлешген эдик. Насыпха! Бирлешген миллетлени болушлукылары бла Кызыл Кыачны, Кызыл Айны болушлукылары бла кыачхынчылагыа лагерле кыуралган эдиле. 1938-чи жылдан бери журтларындан айырылганлагыа ол лагерледе кыагыытла жарашдыра эдиле. Биз да бирер тюрлю таурух жарашдырып, тукыумла, атла кыурай жаздыра эдик. Алай бла Шимал Кавказыны абреклери юч кыыралгыа жыйылган эдик.

1. Австрия: Салзбург, Клагенфурт.
2. Италия: Бари, Наполи...
3. Германия: Мюнхен (Бавария).

«Харам тала» — Драу Феджианы юч актдан кыуралган бир оюнуду. Ол оюнну эки жабыуун ингилизлиле: «Чычханнга ёлюм, киштикге оюн» дегенча ойнаган эдиле.

Биринчи жабыуу: Майны 28-чи кюнюнде 1945-чи жылда, кюндюз эки сагыатда колонияны башчыларындан 350 кишини жашауларын юзген эдиле. 8-чи ингилиз армияны таматасы фельдмаршал Х. Александр болду аланы алай сыйсыз алдаган, ёлтюрген.

Экинчи жабыу: Тёрт кюнню ичинде (майны 28-ден июнну 1 кюнюне дери 7000 шимал кавказыны, зор бла мал вагонлагыа жыйып, алып барып Обердраубург бла Даллах шахарланы араларына элтдиле, алагыа алайда жетген зарауатлыкыны таш-агыач да кечмезчады ингилиз башчылагыа эм да сталинчи итлеге.

Ючюнчю жабыу да: «Харам таладан» халкъ къачып, Альп таулагъа чыгып юч ай чакълы заманны анда тургъанлары, ол жашау ючюн сермешлериди. «Сермеш» биз шахарлагъа элlege тюшгенден сора да тохтамагъан эди. 1950 жылгъа дери тынчлыкъ болмай, андан сора азат азаяза тохтагъан эди. Алай бла ёксюз халкъыбыз чачыла-чачыла, Европадан да ёте, асламысы Америкада жерлешген эди. «Журтубузда жашаргъа мадар бермеген, бу адепсиз-сыйсыз сезимлерин къуруталмагъан, дуняны болумуна тюшюнмеген башкесlege, Уллу Аллах къыяма кюнде кеси этер тёрелик»,— дегенден сора билмейме не айтыргъа да. Алай, болса да, зорлукъ хар заманда хорлап турса, жашау болмай къалыр эди. Жаным сау-эсен болса, Ата Журтха барып ол кюнню да кёрюрге. Журтну кёрмей жолда ёлгенледен, шыйых тауларыма ийилип, салам берирме! Я Аллахым, ол кюннге жетдир бизни!

ЖАНЫМЫ ЖАРАЛЫ КЪАНАТЫ

ЖУРТДАН КЕТДИМ

Мени атамы мурдарла ёлтюрдюле,
Ол сагъатда жогъед жукъдан жукъ хапарым..
Ёксюзлюкню ауур жюгюн кёлтюрдюле,
Госук кибик, мени сабий санчыкъларым.

Аталары къошдан келген тенг жашчыкъла:
«Атам келед!» — деб, чабсала алларына,
Ызларындан чаба, тохтаб, ташачыкъгъа
Барыб, джылаб, къайтыучан эдим анама.

Сора эдим: «Анам, атам къайдады?» — деб,
«Санга тайчыкъ келтирирге кетгенди, ол»,—
Деучен эди, сакълай эдим, къайтады деб,
Къайтмай эди, тауусулмай тургъанча жол.

Заман оза, Аппамы да ёлтюрдюле,
Ол заманны бюгюн кибик эсгереме,
Къарт санларын арба бла келтирдиле,
Дертли сезим къонду ол кюн жюрегиме.

Къадарым а, къан алыргъа буюрмады,
Аллах буюра болмаз деб, сагъыш этдим.
Жюрегимде ачы дертим къурумады,
Мурдар атха къалмаз ючюн, Журтдан кетдим.

КЪЫЯМА ЖОЛЛАДА КЪАРГЪЫШ

Атлыла. Арбала. Тауусулмай жолла,
Чырт ашыкъмай озалла айла бла жылла.
Сабий, къарт эм тиширыу бизге аманат,
Сауутну туталгъан Аллахха аманат.

Ёлгенле — кёбден кёб, къалгъанла — аздан аз,
Ёлюмге уа чомарт «къыркъ бешде» келген жаз.
Хадауус бомба энтда кёкде улуду,
Къыяма жолдан энтда бир жан «къутулду».

Ол тенгни ёлгенин айтыргъа келечи
Этдиле тенглерин, мен бардым тартына,
«Ол ёлдю, сен къалдың!» — деб, жиляб эгечи
Къаргъады, ол кириб шашханны шартына.

Къаргъышы къоргъашинча тийсе да манга,
Атландым, жууаб бермей, этиб ишими...
Эгечим тубеди да, айтдым мен анга:
«Мен ёлсем, къаргъамазса да сен кишини...»

ЖАНЫМЫ ЖАРАЛЫ КЪАНАТЫ

Бир ёмюр жарымны тилимдеди атынг,
Эсимде сакъланды сагъышлы сыфатынг,
Акъсакъал Минги тау бла жырчы Къобанынг,
«Хасаука», «Ачемез», «Татаркъан» жырларынг.

Эсимделле мени «тишлери аманла»,
Миллетни экиге юлешиб сатханла,
Эсимделле мени гюнахсыз кетгенле...
Жанларын миллетге къор-къурман этгенле.

Къатышханед дуня, къатышханед миллет...
Экили халкъымы, я Аллах, сен бир эт!
Зорлукъну туманы журтундан жел бла кет!
Жюрегим, тохтап къалмай, сен ол кюннге жет!

Жашасам да алтын къалада, узакъда...
Мен жашайма журтсуз тансыкълыкъ тузакъда.
Жангыз сенсе къайгъым, ёмюрлюк муратым,—
Къарачай, жанымы жаралы къанаты!

ТОРУ АТЫМ

Къызыл отдан мени азат этген атым,
Шам Қавказдан Альп таулагъа элтген атым,
Азап чекген жашлыгъымы деу къанаты,
Сененг мени жүрегими сыйлы анты.

Керти халал тенгимича сүйген атым,
Чаба, жорта, таугъа чыгъа күйген атым,
Сыртында уа жокъду энди сени жүгюнг,
Сен жатаса чүйре болуб тору тгюгюнг.

Бир кезиуде аны калак аяз тарай,
Бир кезиуде сен кёзюме мудах къарай,
Ахсынганча чыгъараса мыдах таууш...
Кёзлеримде мутхуз болад къарлы аууш.

Экибизни къатыбызда — шош балала,
Ачлыкъ элетиб озгъандыла бютюн ала,
Аладан кёб жашарса деб базалмайма,
Сен бла алагъа кёзюу къараб тёзалмайма.

Мен кетейим, кёз туурадан узайым,
Къадарынгы къартха, джашха мен къояйым.
«Сабийчикле ёлмесинле ачдан»,— дерле,
Мен кетгенлей сен харибни терк кесерле...

Кеч сен мени, кеч сен мени, сатдым сени,
Аман кюнде бычакъ тубге атдым сени,
Сен жарлыгъа болушургъа мадарым жокъ,
Ма бу халны кёрмез ючюн манга уа окъ,

Тийге эди, сенден алгъа ёлге эдим,
Мен сал болуб сени юсюнде келге эдим!
Энди мени къайда чыгъар ахыр къаным!?
Къалайлагъа сүйрелликле хар бир саным?

Сени санынг ахыр кере жарайд затха,
Менден эсе насыплыса сен минг къатха!
Ахшы жолгъа барсын жанынг, тору атым!
Къарачайгъа салам айтсын — Аманатым!

ТАУЛУ МУХАЖИРНИ ЖЫРЫ

Мен сакъларгъа кюрешгенем халкъымы,
Жюрегими буйругъуна тынгылай,
Табдырдыла излемеген «хакъымы»,
Кери болдум сенден Малкъар-Къарачай.

Къара булут айны бетин жабханда
Хауа-тенгиз кёрюнеди, бютюн сай,
Аякъларым тургъан киби къабханда,
Баралмайма санга, Малкъар-Къарачай.

Исси хауа кюйдюрсе уа санымы,
Жюрегими юшютеди, къышча, жай,
Къыздырмайды мени жүрек къанымы,
«Жашым, къайт!» — деб, журтум Малкъар-Къарачай.

Бизни кюннге ушамайды мында кюн,
Бизни айгъа ушамайды мында ай,
Кёкге къараб сынсысам да мен бюгюн,
Эшитмейди журтум Малкъар-Къарачай.

САУ ҚЪАЛ

Сау қьал, мени Қъарачайым-Малқъарым!
Тыбырынгдан ташчыкъ алыб къолума,
Атланганма энтда узакъ джолума,
Бирде кюле, бирде келе джыларым.

Халынг кыйын, белгисизлик — аллында,
Уллу Аллах болсун сени джанында,
Адамлыкъ бар, сабырлыкъ бар къанында,
Сеиде кибик болсун ол шарт къаллында.

«Сен да уруш эт!» — деб санга келгенге,
Бек ашыгъып чайкъалтдырма эсинги,
Бек тилейме сакъла, сакъла кесинги!
Махтау, сый да жокъ оюмсуз ёлгеннге!

Кечим бермей зорлукъ этсе уа ханлыкъ,
Ёге уланларынгы да чакъыр сен,
Башха зат бла болушалмасам да мен,
Қъарт санларым этапырла бетджанлыкъ.

Сау қьал, мени Қъарачайым-Малқъарым!
Аллах энтда буюрурму кёрюрге?
Тыкъсысам да кюрешеме кюрюрге,
Тауусула тургъан кибик жырларым...

ХАЛКЪЫМА

Тар журтуму кенг танытхан Минги тауум,
Этегингде, бир тау элде туууп ёсдюм,
Болмаса да сени бла бирге жазуум,
Сагъышымда сыфатынгы дайым кёрдюм.

Ким биледи, бар эсе да манга дауунг,
Ата жашын кечген кибик кеч сен мени,...
Эркинлик бер, Ата журтум-шыйых тауум,
Ачыкъларгъа сорууланы, сезимлени...

Халкъын суйген нек болады жау халкъына?
Халкъын сатхан нек болады тюнгюч улан?!
Билялмайма кзуран-межгитни хакъына:
Некди бирде терслик — байракъ, тюзлюк — жылан?!

Жандырдыла кызыл отда ёксюз халкъны.
Чыдамады кюрч кюй эсенг, кюрч багъана...
Зорлукъ хорлап кюйса бютюн дунияны,
Бу жашаудан болмаз эди бир магъана.

Азат болса деп, кёблеча, тау миллетим,
Кюрешгенме толу бола тин хакъыма,
Туугъан халкъым, санга таза кибик бетим,
Жаным алай таза барсын Аллахыма!

КЪАРТДЖУРТДА

Буз уруп юзген жашил чапракълай,
Мен сенден кетдим бек замансызлай,
Эки бутакълы, хей, алтын Алан терегим.
Ёмюр жарымны жашадым сенсиз,
Саргъалдым, андан агъардым кемсиз,
Ма энди келдим, учунуб мени жүрегим.

Мен таныгъанла, мени танымай,
Таныгъанланы, мен таныялмай,
Терен ахсынып, төгерегиме къарадым.
Тюрленип хар зат, кёз юйреналмай,
Атамы сын ташын да кёралмай,
Кешенелеге къарап тауушсуз жыладым.

Жюрегим манга бирде кёл эте,
Кёзюуде чартлап чыгъаргъа жете,
Алай урады бекден бек эте жүрюшюн,
Бушуу бла къууанч ёскенден ёсе...
Кёкюрек къангам къурчдан тюл эсе,
Къалай да тыйды жүрекни ёшюн урушун?

ДЖЕЛ

Кюн чыгышдан сен ураса бюгюнлю,
Шаша болур Атлантика океан?
Менге салам алып келген кемени,
Джел, аджашдыргъан болурса джолундан?!

Мен бир иги джораланы этеме,
Сагъыш этмей, бир бирледе кесиме...
Къыркъ джылымдан сабийликге джетеме,
Бу хайырсыз Кавказ тюшсе эсиме.

Да ким иер салам къагъыт Кавказдан,
Шам Кавказда мен а кимге керекме?
Дангыл тюзде джелле бюге, бек аздан
Сыныб кетер, джангыз тургъан терекме.

Сен аяма, кюн чыгышдан келген джел,
Ур бетиме, джашырмайма мен аны!
Эсен болур Аллах айтса Къарт Джурт эл?
Анда ахлум солугъан бир хауаны

Кесикчигин алып келе болурса?
Мен солуюм аны кемсиз джутланып...
Ур бетиме, джел, сен меннге огъурса!
Чырт тохтама, бюгюн сен тур алынып!

*Нью-Йорк.
1962 джыл.*

ТАНСЫҚЪЛЫҚЪ — АУРУУ

Тиниме бир зат
Салады азаб,
Тынчлыкъ джокъ манга...
Тансыкълыкъ — ауруу,
Дармандан къаруу
Чырт джокъду анга.

Кече тюшюмде,
Кюндюз ишимде,
Тебре! — дейд ауаз...
Мен чыкъсам джолгъа,
Сыртымдан алгъа
Теберед аяз.

Джолум джокъ артха
Къайтыргъа Джуртха,
Джел билмейд аны...
Къайры къайтайым,
Кмге айтайым,
Бу джарсыуланы?

Нью-Йорк.
1963 дж.

ДЖАЗ

Ма биринчи тамчы тийди бетиме,
Огъур тамчы болсун джаугъан бу тамчы.
Кѣб джаусунла, бек сингсинле этиме,
Керек тюлдю меннге не плаш, не джамчы.

Кѣкге къараб джуудурама бетими,
Бу огъурлу таза суу тамчылагъа,
Саркъадыла эниш сюрем, этими
Сызлыкълары джолла бола алагъа.

Кийимини хар халысы, хар чачы,
Джибисинле саугъа ала кѣк джаздан.
Ким биледи, тамчыланы бирчиги
Булут болуб келген болур Кавказдан?..

Патерсон.
1964 дж.

КЪАРЛЫ СЫРТДА ДЖАНГЫЗ АДАМ

Джауадыла къар бурчакъла бурулуб,
Джаугъан кирик эртделеде Къарт Джуртда...
Мен къарайма терезеден, олтуруб,
Джангыз адам кёрюнеди акъ сыртда.

Бир кезинде аяз урса, ол къолун
Себеб этиб, къысад этек къанатын.
Ким биледи къайры тутханд ол джолун?
Къарлы кюнде тасмы этгенд бир затын?

Кёрюнмейди тегерекде таш, къая...
Сыйдам сыртда алгъа барад къызына,
Гитче бола барад кёзден ташая,
Ахыр кере ол къарайды ызына.

Къыркъ ючюнчю джылны январь айында,
Кетиб баргъан кюнюм тюшдю эсиме...
Ашхы джолгъа! — дедим кетиб баргъаннга,
Къыйын кюнде кёл этгенча кесиме.

1968 дж.

НЬЮ-ЙОРКДА

Юйле уллу, мен а гитче,
Джыртхыч сезим талайды...
Аякъ тюбде сынган чѣбча
Бюгюн кѣлюм алайды.

Ишим да бар, юйюм да бар,
Джукъа тюлдю кѣолум да,
Эркин джашау кѣрюнед тар,
Белгисизди джолум да...

Бир-бирледе тилек тилей,
Мен ингирге джетеме,
Джаша, джашна, Къарачай! — дей,
Мен сандыракъ этеме.

Юйле, уллу, мен а гитче,
Алан сѣзню кюсейме!
Тансыкълыкъгъа болмай ёлче,
Таныш бетле излейме.

Нью-Йорк.
1971 дж.

АТЛАНТИК ОКЕАННЫ ДЖАГЪАСЫНДА

Сен толкъунса, мен Хамит Боташ улу,
Да кёреме — мен гитчечик, сен уллу.
Тюрсюнюнге къоркъакъ сыфат алдырма,
Кёзбау бола, кёзлерими талдырма!
Джыйрыкъ бетинг уллу къарта болгъанды,
Хончаларынг акъ бояудан толгъанды.
Къой, кюрешме харам этиб джанынгы,
Чарсха ийме, тынч къой тузлу къанынгы!
Сабыр бол да, кел биз ушакъ этейик,
Бу тюйюшден, бу урушдан кетейик,
Ансы сени джел хойнухча бурады,
Ала келиб къаялагъа урады,
Миялача чачыласа, сынаса,
Джел тохтаса, сен да — джесир, тынаса.
Бек къыйынды джесирликде джашагъан,
Джанынг саудан ёлгенлеге ушагъан.
Кюн тийгенлей, сен чарс бол да чыкъ да кет,
Булут бол да, Джуртунг болур, ары джет!
Кетерикме мен да мадар табханлай,
Узакъ джерде мени сакълайд Къарачай...
Ой къуруюм, мен этеме сандыракъ,
Сени Джуртунг океанды, мен туумакъ,
Анга сагъыш этер башым къайда бар?!
Дуния санга кенгди, манга дуния тар...
Джуртум мени сакълайды деп бош айтдым,
Ары джангыз сагъышымда кёб къайтдым,
Санларыма барыргъа джол джокъ артха,
Сен а менден насыблыса джюз къатха...
Къойчу, толкъун, къой, сен суйгенингча эт,
Къайт ызынга, кёзюмден ары бир кет!
Бар Джуртунга, сени Джуртунг — океан!
Ашхы джолгъа! — дей, къарайым ызынгдан,
Ол бир джагъагъа ёталсанг, кёрюсе...
Джангыз тургъан кёрсенг, салам берирсе...

Нью-Йорк.

1971 дж.

НАСЫБЛЫ КЮН

Булутла да тас болдула, кёк джарыб,
Кюн ойнайды тюз кёзюмде, къашымда...
Чайковскийни «Гитче къангкъазчыкълары»
Тепсейдиле бюгюн мени башымда.

Джерде адам улуну бар къайгъысын
Уучума къысыб келед эзерим.
Мен барама, джорюб кёлню джагъасын,
Бир кезиуде келед мени тепсерим.

Аякъланы чалышдырыб кёзюуде,
Азчыкъ-азчыкъ секириб да кёреме
Меннге къараб кюлген сабийчиклеге,
Мен да кюлюб, джылы салам береме.

Махвах.
1990 дж.

САУСУЗЛА ЮЙЮНДЕ
ДЕБО УЛУ БЛА УШАКЪ

Бюгюн кемсиз ауругъанды джюрегим,
Бычакъ тубге джатмай энди мадар джокъ.
Джукъ болгъаны болса манга, тилегим;
Хасауканы деу макъамын манга сокъ.

Ол макъамынг — джюрегими кюбеси,
Ол макъамынг — кюрешими белгиси,
Макъамынг бла бек байланды къадарым,
Болмаса да джукъ этелир мадарым.

Ма, кетесе кёз аллымдан энди сен...
Джандетли бол, Дебо улу! — дейме мен.
Джокъ мадарым ауазынга тынгылар,
Джокъ къатымда жарсыууму ангылар.

Нью-Йорк.
1989 дж.

КЪАРТЛЫКЪ

Къысылады къартлыкъ манга шыкъыртсыз,
Ингбашыма салат бирде ол къолун,
Ауур къолун, бирде этсем да сансыз,
Терк атласам, ауур чыгъад солуум.

Къартлыкъдан а, къутулургъа мадар джокъ,
Къайры барсам, ол барады биргеме,
Джукъ эталмайд анга дарман не уа окъ...
Къутулурма андан кирсем кѳрге мен.

Кѳрге баргъан — буйругъу бла Аллахны
Барыучанды, ары дери джокъ мадар,
Къолун тутуб къартлыкъ деген палахны,
Айланайым, тюбетди эсе къадар.

Махвах.
1991 дж.

КЪОБАН.

Кѣб къралланы сууларында джуундум,
Тазалыкъ, дарман да кѣб эд алада...
Элли джылны бек термилиб мен турдум,
Муратларым толуб бюгюн Къобанда
Джуунама, джашлыкъдача кѣмюлюб,
Къобан кючлю, мен къарыусуз болгъанча
Кѣрюнсе, да кѣлюм бек кѣлтюрюлюб
Мен джюземе, билеклерим толгъанча
Джангы кючден, джашлыкъ кючден
джангыдан,
Кюрешеме сууну ёрге джюзерге,
Ёнгелеген сабий кибик тынгыдан,
Мен ойнайма, билмей не зат этерге..

Хей, Къобаным — ана сютю халкъымы,
Сенден иче къаналмайма бюгюн мен!
Хур джагъаны джашил башлы салкъыны,
Ёмюрде да кетмез мени эсимден!
Ба этеме сени таза бетингден,
Кѣз джашларым тама, санга къошула,
Ахыр кере кѣрген кибик, мен сенден
Кѣз алмайма. Боркъаларынг шошсуна:
Иги джолгъа! — деп, кѣл этгенча манга...
Мен барама, кирген кибик тубаннга.

*Черкесск ш.
1993 дж.*

АНАМ

Бирде тыйгъыч кѣрсем этер ишимде,
Оноу излеб къабырынга келеме,
Арт джыллада нек эсе да тюшюмде,
Анам, сени асламыракъ кѣреме.

Тобугъунга салсам мен акъ башымы,
«Джашчыкъ, чал болдунг...» — деб, аны сылайса,
«Къыйын болду джашау джолу джашымы» —
Дей, ичингден сен тауушсуз джылайса.

Сенсиз джетмиш джылымда да мен ёксюз,
Сен сау болсанг, мен бушууну билирмем?
Сен сау боллукъ болсанг, анам, мен сѣзсюз,
Къабырынга джаным саудан кирirem.

Патерсон.
1991 дж.

АХЫР ТИЛЕГИМ

Бир кѣб кере кыйнагъанма мен сени,
Хар жол сайын сокъурана ишиме,
Хар жол сайын кечиб бардынг сен мени,
Болгъан затны тергегенча тюшюнге.

Къартлыгъымда жангыла да тебрим,
Толмады деб мени ашхы муратым...
«Аман тюшню» бурдунг энтда игиге,
Ахыр кере кеч сен мени, Суратым.

Ийнан ташдан тюлдю мени жүрегим...
Жангылмагъан болмаз жашау жолунда?...
Аллахымдан ахыр кере тилегим —
Жаным чыкъсын, Сурат, сени къолунгда.

ЖУРТУМА АЛГЪЫШ

Кермесе да кѣб жылланы сени кѣзюм,
Жетмесе да толусу бла айтыр сѣзюм.
Жукъламайын чыкъдым мен кѣб кере тангнга,
Билгенимча сагъыш этдим, Журтум, санга:

Тау Журтума жол тутсунла алгъышларым,
Алтын суу бла боясынла тау башларын,
Бир кесекге чачсын аны сагъышларын,
Буруу болуб тыйсын жауну къаргъышларын!

Санга аман ниетлиле абынсынла!
Партияла адамлыкъгъа табынсынла!
Хар палахдан — ийнамсызлыкъ уллу палах,
Хар адамны жюрегинде болсун Аллах!

Союлса да игиликге мал союлсун,
Оюлса да жан жокъ жерде жар оюлсун,
Шыбыла да урса урсун къуу терекни,
Кюрт юзюлсе, тохтатмасын ол жюрекни!

Заманында Къобан къобсун, суудан толсун,
Бата эсе, сууда батхан чабакъ болсун!
Жана эсе ,тиш илинмез къаудан жансын,
Къана эсе, жер къандан тюл, суудан къансын!

Минги тауну акъ башлыгъы акъ бойнунда,
Букъу басмай турсун кѣкню кѣк къойнунда!
Къурумасын жайда жауун, кышда боран,
Тау элледе шош болмасын хар бир орам.

Къурумасын Жыйымдыкъны * накъырдасы,
Къургъакъ ** элни къошакларыкъ кѣлкъалдысы,
Мангырамаз картофлары Мара элни,
Быхылары, къакъ этлери тюкюлени! ***

---

* Жыйымдыкъны — Тебердини
** Къургъакъ элни — Хурзукну
*** Тюкюлени — учкуланчыланы

Қызақъланы * къжуруракъ оюнлары,
Джѣгетейни нартюх асхан чоюнлары,
Қыонакълагъа къаб къурманы Ташкъёпюрню!
Ташчы берсин къоргъашынны, ташкъёмюрню!

Малкъарлы да алай салсын таш хунасын,
Тауукъ къанат тийгенлей ол оюлмасын!
«Къуш тѣшек!» — деб акъ туманнга секирмесин!
Аю болгъан дорбуннга да кирмесин!

Бир халкъымы джазыу эки айырмасын!
Онглу бизге билеклерин къайырмасын!
Гитлер, Сталинчала властха келмесинле,
Ахлуларым геноцидни кѣрмесинле!

Эркинликде жашау къурсун тамал халкъым,
Ашамасын киши аны халал хакъын!
Къабыл болуб, журтха этген алгъышларым,
Жазгъы кюннге ушасынла сагъышларым!

---

* Қызақъланы — къартджуртчуланы.

АНАНЫ КЕЛИНИНЕ

Талай он джыл джашасакъ да биз бирге,
Хар сагъатда ашыгъама тюберге,
Сен джашдан джаш кёрюнесе кёюме,
(Айыб этмесинле джашла сёюме).

Къарт болгъанма, эскерсем да кесими,
Тыялмайма санга кетген эсими,
Кёлюм алайд, джыйырма бешде тургъанча,
Джюрек урады Гётеде ургъанча.

Бери къараб, ышар да бир джубандыр,
Сёзлеринг бла джылыу бер да къууандыр,
Сер болдунг, деб, умутуму къурутма,
Къарт къойнунда къалач барды, унутма.

Махвах.
1991 дж.

ТУУМАГЪАНДЫ ОЛ СЕЗ

Қюн жаякълым! — дейим санга,
Қюнню нюрюн ингир келиб джутуучанды,
Ай жаякълым! — десем санга,
Айны нюрюн танг кесине урлагъанды,
Не десем да, ариу, санга
Айтхан сѣзюм суратынгы салалмайды.
Туумагъанды ол сѣз джерге,
Ол себебден санга тенг сѣз табылмайды.

КЕЗЛЕ

Жашауумда ненча тюрлю
Кёзле кёрдюм,
Хар бирине бирер тюрлю
Багъа бердим.
Бирерини бирер тюрлю
Ариу аты,
Биреринде ариулукъну
Бирер шарты.
Барындан да ариудула
Ана кёзле,
Суратларгъа табылмагъан
Айтыр сёзле.

СОРУУ БЛА ДЖУУАБ

- Сарыубек ашасамы игиди,
Эмеген ашасамы игиди
Сени?
- Кет сен телини,
Къуджур соруунг бла къандырма
мени!
- Гитлер ёлтюрсеми игиди,
Сталин ёлтюрсеми игиди
Сени?
- Ма мени?
- Ма сени...
- Экисине да ашатмазча,
Экисин да джашатмазча
Джокъ эсе мадар,
Излерме къачаргъа бир джагъа...
- Мени да джашатмаз кючюм
Болмай, ма аны ючюн
Кетдим Америкагъа.

*Нью-Йорк.
1962 дж.*

БАБАЛАГЪА ТАРЫГЪЫУ

«Ит болмаса, тюкю юрюр» — дегенсиз,
Ол кертиди, кёзюбюз бла кёргенбиз.
Ит, тюкю да кьалмай жьртхыч бёрюле
Улуйдула, ёксюз журтда кериле.

ЖУРТУМ

Журтум,
                  къалай къарангыды
Жашауум сенсиз,
Шам тауларым,
                  мен ёксюзме,
Ёксюзме сизсиз!

АНТЫБЫЗ БОЛСУН

Сютден толуб къызгъанды
Кюн Ананы желини,
Кюн таякъла — эмчекле,
Жер бузоуча эмеди.

Бу ариулукъ — жанкъылыч —
Жар бла кюнню байлагъан,
Болсун ёмюр антыбыз
Рахатлыкъны сакълагъан.

КЮРЕШДИМ

Инсан борчуму эталсам,
Кесимча бир ыз элталсам
Ашхылыкъгъа, деб кюрешдим,
Тёре — Аллах бла миллетим!

КЕТАЛМАЙМА

Бюгюн эте, тамбла эте,
Ата журтха кеталмайма,
Сагъышымда танг бла кете,
Шам Къартджуртха жеталмайма.

Ким биледи, жылым келиб,
Мени халим хынч-хынчмыды?
Къартлыгъынгда кёчеме деб,
Жолгъа чыкъгъан бир тынчмыды?

Зорчу къралда энтда зорлукъ
Болмазын бир билге эдим...
Къонакъ болуб барыб журтда
Иги сагъан ёлге эдим!

БАШЛАРЫ

ХАРАМ ТАЛА

Повесть

I кесеги

<i>Биринчи башы.</i> 1945-чи жыл. Тотурну ал айы.	3
<i>Экинчи башы.</i> Бирликге сакъ болугъуз.	6
<i>Ючюнчю башы.</i> Герман келечи.	9
<i>Тёртюнчю башы.</i> Биз а?	10
<i>Бешинчи башы.</i> Ол битеу дуния къууанчыды.	13
<i>Алтынчы башы.</i> Бизге оноуугъуз къалайды.	14
<i>Жетинчи башы.</i> Чырт ийнанмайма.	18
<i>Сегизинчи башы.</i> Болсанг аллай эр бол.	21
<i>Тогъузунчу башы.</i> Анам къызарды.	23
<i>Онунчу башы.</i> Биз сизни танымайбыз.	26
<i>Онбиринчи башы.</i> ...Харип, сен аны къайдан ангыла- рыкъса.	31
<i>Онэкинчи башы.</i> Таулуну аты бла саууту — къанат- лары.	33
<i>Онючюнчю башы.</i> Жашау умутну нёгериди.	34
<i>Онтёртюнчю башы.</i> Жетегейли жети жулдузну жаш- лары.	36
<i>Онбешинчи башы.</i> Ингилиз ашарыкъ	40
<i>Оналтынчы башы.</i> Кёп къыралланы бояулары да тснгишди.	42
<i>Онжетинчи башы.</i> Кетерми эдим?	45
<i>Онсегизинчи башы.</i> Тамбла келирбиз.	47
<i>Онтогъузунчу башы.</i> Генералны сауутларын сыйыр- дыла.	52
<i>Жыйырманчы башы.</i> Шимал кавказ колониясы.	55

II кесеги

<i>Биринчи башы.</i> Къалай ашыкъ-бушукъ этип кетдиле.	58
<i>Экинчи башы.</i> 28 май, 1945 жыл.	63
<i>Ючюнчю башы.</i> Къара байракъла.	67
<i>Тёртюнчю башы.</i> Къалай хайырсыз ёмюрге туугъан эдик.	72
<i>Бешинчи башы.</i> Былайда къырыгъыз да къоюгъуз.	75
<i>Алтынчы башы.</i> Кеси сатхычларыбыз.	76

III кесеги

<i>Биринчи башы.</i> Кавказ абрекле Альп тауларында.	76
--	----

<i>Экинчи башы.</i> Харам тала.	82
<i>Ючюнчю башы.</i> Анамы Мектупбу.	85
<i>Тёртюнкчю башы.</i> Аллах жол берсин.	89
<i>Бешинчи башы.</i> Тюшюм.	91
<i>Алтынчы башы.</i> Винклерн.	92
<i>Жетинчи башы.</i> Тюшюнде кёргенича ёлтюрюлген тул- пар.	94
<i>Сегизинчи башы.</i> Я, Аллахым, ол кюннге жетдир биз- ни!	95

ЖАНЫМЫ ЖАРАЛЫ КЪАНАТЫ

Назмула

Журтдан кетдим	100
Къыяма жоллада къаргъыш	101
Жанымы жаралы къанаты	102
Тору атым	103
Таулу мухажирни жыры	104
Сау къал	105
Халкъыма	106
Къартджуртда	107
Джел	108
Тансыкълыкъ — ауруу	109
Джаз	110
Къарлы сыртда джангыз адам	111
Нью-Йоркда	112
Атлантик океанны джагъасында	113
Насыблы кюн	114
Саусузла юйюнде Дебо улу бла ушакъ	115
Къартлыкъ	116
Къобан	117
Анам	118
Ахыр тилегим	119
Журтума алгъыш	120
Ананы келинине	122
Туумагъанды ол сёз	123
Кёзле	124
Соруу бла джууаб	125
Бабалагъа тарыгъыу	126
Журтум	127
Антыбыз болсун	128
Кюрешдим	129
Кеталмайма	130
Тоялмадым	131

Литературно-художественное издание

Боташев Хамит

ПРОКЛЯТАЯ ПОЛЯНА

Документальная повесть. Стихи.

На балкарском языке

Редактор *И. М. Гадиев*

Художник *Ю. М. Алиев*

Художественный редактор *В. Л. Захохов*

Технические редакторы

С. А. Мусукаева, Н. М. Мокаева

Корректор *Ж. Ю. Ибрагимов*

ИБ № 2708

Сдано в набор 25.06.93. Подписано к печати 16.09.93. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 7,14. Усл. кр.-отт. 7,56. Уч.-изд. л. 6,32. Тираж 2000 экз. Заказ № 2506

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки. 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Мининформпечати КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33

Боташев Х.

Б Проклятая поляна: Документальная повесть. Стихи.— Нальчик: Эльбрус, 1993.— 136 с.

ISBN 5-7680-0825-X

Б 4702100100-068 41-93
М125(03)-93